

UNIVERSITAT DE VIC
UNIVERSITAT CENTRAL
DE CATALUNYA

ACOMPANYAMENT DE L'INFANT EN EL PROCÉS DE DOL I LA MORT

Disseny d'un protocol d'actuació en cas de mort i dol al segon cicle d'Educació Infantil

TREBALL FINAL DE GRAU DE MESTRE D'EDUCACIÓ INFANTIL

Clara SOLANICH I TUBAU

4t curs (2017-2018)

Professora: Laura Domingo i Peñafiel

Grau en Mestre d'Educació Infantil

Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes

Universitat de Vic- Universitat Central de Catalunya

Vic, 14 de maig de 2018

AGRAÏMENTS

El més sincer i especial agraïment a la Laura per tota la dedicació i ajuda que m'ha donat al llarg de tota la recerca. La seva manera de viure i sentir l'educació, són les que m'han empès a arribar fins aquí.

A les mestres de l'Escola Lluçanès i també a la Marta i la Marcel per tota la col·laboració.

Als meus pares i a la meva germana, per creure en mi i per ajudar-me a complir somnis.

A la Cristina i la Lidia, per deixar-me aprendre d'elles. Són la coincidència més bonica d'aquests quatre anys.

A les "ferrenyes" per haver-me ajudat sempre. Són les amigues que tothom voldria tenir.

I en general, a totes les persones que al llarg d'aquests anys han estat presents aportant el seu granet de sorra.

“Educar per a la mort resulta inseparable d’educar per a la vida, i a l’inrevés.

Més encara, és l’única manera possible i sincera d’educar per a la vida”

(Mèlich, 2008, p.9)

RESUM: La recerca que exposo seguidament és un estudi de cas situada dins el paradigma interpretatiu. L'objectiu principal de l'investigació és conèixer i aprofundir si el personal docent disposa d'eines i materials específics per abordar la mort i el dol a l'escola, concretament al segon cicle d'Educació Infantil. El recull de les dades ha estat possible gràcies a aquests instruments: l'entrevista, el grup de discussió i l'anàlisi de documents. Per últim, he desenvolupat un protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola

Paraules clau: educació infantil; escola; mort; dol; protocol d'actuació.

ABSTRACT: The research that I exposed below is a case study located within the interpretative paradigm. The main aim of the research is to know and go in depth if the teaching staff has tools and specific materials to address death and mourning at school, specifically in the second cycle of Infant Education. The collection of the data has been possible thanks to: the interview, the discussion group and the analysis of documents. Finally, I have developed a protocol of action in case of death and mourning at school.

Keywords: infant education; school; death; mourning; protocol of action.

Índex

0. Introducció.....	5
1. Justificació	6
2. Fonamentació teòrica	8
2.1. La mort: El gran tabú social i educatiu.....	8
2.1.1. La importància del tractament de la mort a l'escola.....	10
2.1.2. Percepció de la mort en els infants	11
2.1.3. Parlar de la mort als infants	14
2.2. El dol	16
2.2.1. Diferències entre el dol adult i dol infantil.....	17
2.2.2. Les emocions associades al dol	20
2.2.3. Signes d'alerta	22
2.3. Protocols d'actuació, recursos i materials	23
2.3.1 Context de Catalunya	23
2.3.2. Context d'Espanya	24
3. Metodologia.....	25
3.1 Pregunta de recerca i objectius	25
3.2 Cronograma	26
3.3 Aspectes ètics	26
3.4 Paradigma i mètode de recerca	27
3.5 Instruments de recollida de dades.....	27
3.5.1 L'entrevista	28
3.5.2 Grup de discussió	29
3.5.3 Anàlisi de documents.....	30
3.6 Procés de categorització	31
4. Estudi de cas: L'Escola Lluçanès	31
4.1 Contextualització	32
4.2 Anàlisi i discussió de les dades	34
4.2.1 El silenci de la mort	34
4.2.2 Els infants també perceben la mort.....	36
4.2.3 Acompanyar a l'infant en la pèrdua d'una persona estimada.....	39
4.2.4 Eines per elaborar el dol amb nens.....	41
4.2.5 La importància d'un bon treball emocional.....	44

4.2.6 Aspectes religiosos i espirituals en l'acompanyament al dol	46
5. Disseny del protocol d'actuació	49
6. Conclusions	56
6.1 Resposta a la pregunta de recerca	56
6.2 Grau d'assoliment dels objectius	58
6.3 Limitacions	59
6.4 Perspectives de futur	60
7. Bibliografia i webgrafia	61
8. Annex	64
Annex 1: preguntes entrevista psicòloga	64
Annex 2: preguntes entrevista mestra	65
Annex 3: preguntes del grup de discussió	66

0. Introducció

El treball que teniu en mans és una recerca amb la qual finalitzo el grau de Mestre d'Educació Infantil de la Universitat de Vic- Universitat Central de Catalunya. El Treball Final de Grau (TFG) consta de 9 crèdits i estan dividits en dues parts. En primer lloc, vaig assistir al seminari de mètodes d'investigació, el qual em va ser de gran profit, ja que vaig poder conèixer les metodologies de treball, els diferents tipus de recerca, els instruments de recollida de dades, etc. L'avaluació del seminari es basava en l'elaboració d'un treball en relació a un instrument de recollida de dades que utilitzaria per realitzar el meu treball de camp. En segon lloc, he portat a terme la realització de la investigació, i és un procés que s'ha de desenvolupar amb l'ajuda i el suport de la tutora assignada. La temporalització del TFG s'ha realitzat durant el curs 2017/2018 i vaig iniciar-lo a finals de desembre fins al mes de maig.

La present recerca està dividida en sis apartats i s'estructuren de la següent manera: primerament, trobem la justificació, és a dir perquè he escollit aquest tema i quines han estat les motivacions. Segonament, es dona lloc al marc teòric i s'organitza en tres grans blocs: la mort, el dol i els recursos, materials i protocols. A continuació, faig referència a la metodologia i s'inclou: la pregunta de recerca "com els i les professionals de l'educació, principalment els i les mestres, aborden el tema de la mort i el dol en el segon cicle d'Educació Infantil? Quins aspectes cal tenir en compte en l'elaboració d'un protocol d'actuació?". I els objectius que m'he marcat són:

1. Conèixer i aprofundir si el personal docent disposa d'eines i materials específics per abordar la mort i el dol a l'escola.
2. Descriure i analitzar si els i les mestres i els professionals de l'educació reconeixen la importància que comporta el tractament de la mort i el dol.
3. Elaborar un protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola.

En el pròxim apartat, explico a quin paradigma fa referència l'investigació i quin mètode he utilitzat per portar-ho a terme. Els instruments de recollida de dades que he utilitzat són: l'entrevista, el grup de discussió i anàlisi de documents. Dins d'aquest punt, també hi ha la categorització de les dades recollides.

Seguidament, desenvolupo el treball de camp on exposo la contextualització del centre, l'anàlisi i la discussió fruit de la triangulació de totes les tècniques de recollida de dades. Per últim, incloc les conclusions que he extret de la recerca i estan estructurades en quatre parts: la primera fa referència a la resposta a la pregunta de recerca, la segona al grau d'assoliment dels objectius, la tercera a les limitacions que m'han anat apareixent al llarg de la investigació i la última és en relació a les perspectives de futur d'aquesta recerca. Finalment, hi ha la bibliografia i webgrafia i l'annex.

1. Justificació

La mort i el dol és un tema present i habitual en les nostres vides i també en el dia a dia. Malauradament, s'ha convertit en un tabú per part dels adults, fet que ha comportat la transmissió d'aquesta por als més petits. Cal que entenguem el perquè de la mort per tal de poder-la afrontar i a la vegada, per poder comprendre que, un cop superat aquest traumàtic succés, sempre apareix el posterior procés de dol. Si aquests fets es tracten des de la primera infància, resultarà més fàcil d'entendre i comprendre per part dels infants en la vida adulta.

Aleshores, d'una banda, sento una necessitat a escala acadèmica, d'entendre el concepte de la mort i el dol orientat al segon cicle d'Educació Infantil, però també d'intentar que les escoles, en la mesura del possible, en facin el seu respectiu tractament amb els i les alumnes que formen part de la comunitat educativa. A més, com a mestra de suport, tenint en compte que he cursat la menció d'Educació Inclusiva i Atenció a la Diversitat, considero que en relació aquest tema mai se n'ha fet un especial èmfasi al llarg del grau. Per tant, pot ser una bona oportunitat per conèixer de primera mà com s'afronta la mort i el dol a les escoles i a la vegada, treballar-ho per a un futur, com a professional de l'educació.

Durant les Pràctiques III, realitzades a l'Escola Lluçanès, vaig poder observar durant molts dies que la mort era un tema habitual entre els i les alumnes però no s'acostumava a fer-ne el respectiu tractament, val a dir també, que al llarg de tota l'estada cap infant va patir la pèrdua d'una persona estimada. Tot i això, vaig poder afirmar-me a mi mateixa

que la mort i el dol era un tabú i va ser a partir d'aquí, on va sorgir la idea de l'elaboració d'un protocol d'actuació en cas de mort i dol per aquella escola.

D'altra banda, també hi ha un motiu de pes, el qual m'ha portat a l'elecció d'aquest tema, i és el que situo a nivell més personal. És a dir, d'autotreballar el concepte de la mort i el dol per tal de poder entendre pèrdues del meu entorn proper, i també, per preparar-me per a les pròximes. A casa, des de sempre, la mort ha resultat ser un fet que s'ha parlat i tractat amb total naturalitat per part dels meus pares, principalment la meva mare, amb la qual he pogut mantenir moltes converses en relació amb aquest tema. Quan s'ha produït una pèrdua d'un familiar o bé una persona propera, mai s'ha amagat el succés. Sinó tot el contrari, assistint als funerals, tanatori, no oblidant a la persona que havia mort, etc. No obstant això, parlant des de la meva pròpia experiència, des de petita fins al dia d'avui, he temut a la mort dels més estimats. Així doncs, amb aquesta recerca, vull elaborar un protocol en cas de mort dins la comunitat educativa i formar-me emocionalment per tal de saber actuar amb rapidesa si mai succeeix i que no m'agafi per desprevinguda.

2. Fonamentació teòrica

En el present apartat de fonamentació teòrica, desenvolupo una panoràmica general de la mort i el dol, referent al segon cicle de l'etapa d'Educació Infantil. En aquest cas, ho he desglossat de la següent manera: un primer punt el qual fa referència a la mort, el segon en relació al dol i l'últim quant als recursos, materials i protocols que he extret de la xarxa.

2.1. La mort: El gran tabú social i educatiu.

El primer apartat de la recerca, el qual porta per títol *la mort: el gran tabú social i educatiu*, fa referència a la por i el temor que els adults tenen en relació a aquest fenomen i com la transmeten als infants. Dins d'aquest gran punt inicial, trobem també *la importància de la mort a l'escola*, on s'explica els motius pels quals és fonamental treballar la mort dins l'àmbit educatiu. El segon apartat és *la percepció de la mort en els infants* i en aquest cas, es defineix la manera com els més petits la comprenen i la viuen. Per últim, faig referència a *parlar de la mort als infants*, i en aquest cas, exposo la forma més adequada per abordar aquest tema i com tractar-ho amb els nens i nenes.

Actualment, la mort és considerada un tabú i principalment, és la societat adulta la que transmet aquesta emoció als infants. En la línia del que expressa Torralba, (2008):

“ocultar la mort és, de fet, un mecanisme de defensa, però no és la resposta sensata enfront de la mort. És una manera de protegir-se de la veritat més crua de totes, una còmoda forma d'instal·lar-se en la farsa i de perpetuar-la tant de temps com es pugui” (p.11).

Així doncs, és evident que el concepte de mort en el món dels adults, és un tema que ens resulta feixuc i complicat de tractar i de mica en mica, tal com afirmen Esquerda i Agustí (2010) la mort s'ha convertit en el gran tabú dels nostres temps. Un tabú el qual ha guanyat la victòria al del sexe. A finals del segle passat, parlar d'aquest concepte resultava estar prohibit, d'una banda, pel que fa a la intimitat de les relacions i d'altra banda, la forma que utilitzaven per explicar als infants què era un nadó. Aleshores, hi havia una tendència en amagar la panxa de les embarassades, a diferència d'avui on no hi ha cap tipus de problema en mostrar-la a la societat. També, s'explicava als més

petits que el bebè arribava gràcies al viatge que recorria una cigonya fins a deixar-lo a casa, fins avui en dia on s'explica sense remordiments com es forma un infant, tot el seu naixement, desenvolupament, etc.

Tal com justifiquen Cortina i de la Herrán (2011) la por dels adults ha convertit la mort en un tema tabú, especialment a les societats occidentals. En moltes ocasions, aquest fet ve influït perquè es creu que els nens i nenes no tenen les eines suficients, siguin emocionals o cognitives, per enfrontar-s'hi. Però val a dir, que aquestes creences són falses, és més, els infants podrien beneficiar-se si en el seu entorn es parlés amb total naturalitat en relació aquest tema. Segons Miret (2016) la majoria de famílies no parlen de la mort, ja que des de fa uns anys, i principalment a les grans ciutats, s'ha obviat el fet de morir. Quan es produeix una pèrdua, els adults prefereixen portar els seus fills i filles a l'escola en comptes d'anar al tanatori o cementiri a acomiadar-se de la persona que ha mort. Aleshores, els més petits mai tenen l'oportunitat de realitzar aquests tipus de preguntes: *Què ha passat?; Per què ploren?; On van?; Per què aquest cotxe porta flors?; Per què toquen les campanes?, etc.* No obstant això, des del sofà de casa, els infants observen com la televisió està carregada de notícies de guerres, maltractaments, enfrontaments armats, entre d'altres, i a la vegada veuen pel·lícules o sèries televisives. Kroen (2002) afirma que alguns experts consideren que durant els primers 18 anys de vida, els infants i adolescents ja han vist aproximadament 18.000 morts, la majoria fictícies.

Cortina i de la Herrán (2011); González i de la Herrán (2010) analitzen que els infants neixen sense por a la mort, però malauradament a mesura que van creixent acaben tement-la. Bryant i Peck (2009) afirmen que aquesta por no s'adquireix a través d'experiències personals, però sí per vies secundàries i de forma indirecta, principalment a partir dels mitjans de comunicació. De la Herrán, González, Navarro, Bravo i Freire (2000) descriuen que la por a la mort comença a aparèixer entre els 5 i 6 anys i va acompanyada de l'entorn cultural. Ja que com expressa Díaz (2016) les paraules com *mort, moribund, malaltia terminal, etc.* als adults ens creen impressió i la solució és substituir-les per altres expressions, com per exemple: *ara pot descansar, està a un altre lloc, ha marxat de viatge*, les quals no ens sonen tan brusques, però no obstant això, no permeten que els infants entenguin la mort com una realitat i com un succés que forma part de la vida.

Així doncs, una vegada identificada la mort com el gran tabú de l'actualitat, és moment d'entendre perquè l'escola és el principal espai on s'ha de treballar i abordar temes com aquests, el qual en faig referència al següent apartat.

2.1.1. La importància del tractament de la mort a l'escola.

En el present apartat, quant a la mort dins l'àmbit educatiu, concretament, presento els motius pels quals cal treballar la mort i perquè resulta ser un fet tant transcendent i a la vegada, quasi obligat de ser tractat. En primer lloc, cal destacar que als infants, des de l'escola, els formen en educació sexual i mediambiental però, en canvi, no els formen per a la mort. Van creixent i s'han fet grans sense entrar en un cementiri, sense acompanyar a una persona al final de la vida o sense haver d'enterrar un familiar. La mort, per tant, els queda lluny, però no és culpa seva sinó de les institucions educatives, Torralba (2008). En la majoria dels casos la mort, en els centres educatius, agafa de sorpresa. Poques són les vegades en què es treballa de forma preventiva, i encara menys, els centres que tenen unes pautes d'actuació o unes orientacions que prevegin els diferents casos amb què es poden trobar.

Seguint la línia de Miret (2016) considera que la mort i el dol són dos aspectes que han de donar lloc a la formació integral dels alumnes, perquè són conceptes que apareixen en la vida dels infants i per tant, aquests tenen dret a saber què passa i a rebre coneixement, ja que pel contrari, podria crear-los-hi inseguretat, por i ansietat. A més, és molt potent a escala emocional tractar aquest tema en l'àmbit educatiu: què pensen uns i altres en relació a la mort, com a professionals de l'educació resoldre els dubtes que els més petits es plantegen, igual com les qüestions que es puguin formular. Totes les pèrdues que es van produint al llarg de la vida, de mica en mica, preparen als individus per a la mort, tant la de les persones del seu voltant com la pròpia. Així doncs, si a l'escola es treballa la mort i el dol, s'aconseguirà que infants i adolescents tinguin una vida emocionalment sana.

Tal com diu Díaz (2016) la mort és un fet ineludible que forma part de la vida. En algun moment o altre, tots i totes ens hi haurem d'enfrontar, ja que des que naixem hi ha la possibilitat de morir. Posar paraules a aquest succés suposa una acció molt complicada

i principalment si hem de comunicar-ho als infants. La societat en general, adopta la falsa creença que els més petits tenen dificultats per processar i entendre la mort d'un ésser estimat. Per aquest motiu, tendim a donar explicacions errònies que només implicaran portar al nen o nena a una confusió més gran que pot generar complicacions i per tant, desencadenar amb un dol patològic. Però, tal com expressa la present autora, els més petits han de créixer sabent què és el patiment, ja que si no s'exposen a aquest fet, tendiran a frustrar-se i per tant, tampoc desenvoluparan habilitats necessàries per enfrontar-se a situacions d'aquest tipus quan siguin adults. Així doncs, seguint la línia de Eddy, Pierre, Alles i Monismith (1983) si els educadors donessin un cop de mà en millorar les habilitats que tenen relació amb la mort i el dol, aconseguirien ajudar als nens i nenes a superar les emocions vinculades amb aquests conceptes. Per tant i, en definitiva, tots els autors presents, consideren important treballar la mort a l'escola i donar-li la importància que aquesta requereix.

Un cop vist com d'important és desenvolupar el tractament de la mort a l'escola, cal comprendre com els infants entenen aquest el concepte de mort, el qual explico en el proper apartat.

2.1.2. Percepció de la mort en els infants

El present punt és referent a la manera com els més petits comprenen la mort. En aquest cas, explico diverses respostes al present fenomen, habituals entre els infants. És evident que els nens i nenes, no entenen ni perceben la mort igual que els adults, ja que presenten un conjunt de característiques cognitives i emocionals que no els permeten comprendre aquest concepte. És a dir, no disposen de les eines i recursos necessaris per poder-ho afrontar. No obstant això, no significa que no la puguin entendre o si més no percebre-la, aleshores Esquerda i Agustí (2010) expliquen que per comprendre el concepte de mort s'han de tenir en compte un conjunt de nocions:

- a) Irreversibilitat i permanència: allò que passa no és modificable i és per sempre. Per entendre amb profunditat aquests conceptes cal primer, saber i comprendre el *temps*, és a dir, passat- present-futur. Els nens i nenes no entenen la mort com irreversible, ja que consideren que és un estat temporal. L'objectiu d'aquesta noció

és aconseguir que l'infant entengui que la mort és permanent i que per tant, no es pot estar mort una estona i després tornar a viure.

b) Universalitat: significa que la mort arriba a totes les persones i per tant, implica tenir adquirida una interiorització i abstracció. Els infants creuen que les persones molt properes mai deixaran d'existir, per aquest motiu, no els preocupa que aquests morin, ja que no contempen aquesta opció.

c) Inevitabilitat: la mort passarà a tothom i també a un mateix. La consciència de la mort pròpia s'inicia entre els 7 i 8 anys.

d) No funcionalitat: vol dir entendre que les funcions corporals es paren i es produeix absència de moviment. Els més petits relacionen la mort amb un somni, perquè pensen que les persones que ja no estan vives, poden sentir, escoltar, experimentar, etc.

Tal com afirma Kroen (2002) independentment de si els infants poden comprendre o no la mort, el que sí que es pot identificar és el fet que la perceben. Quan una persona mor, els més petits perceben els sentiments i emocions que els adults del seu entorn estan transmetent, i a la vegada, noten la seva preocupació i ansietat. Segons nombrosos estudis, els nens i nenes perceben el concepte de mort i reaccionen de dues maneres diferents. D'una banda, trobem la percepció específica, la qual significa que els infants veuen la mort com si fos un accident concret. És a dir, concentren tot el concepte de mort en la persona o animal que ha mort. Per tant, no entén la mort d'una manera abstracta o global. I d'altra banda, fem referència a la percepció literal, en aquest cas significa que l'infant s'agafa totes les referències de la mort de veritat. Sigui les experiències que ell o ella ha viscut, les paraules que escolta o les imatges que veu.

Esquerda i Agustí (2010) afirmen que la mort resulta ser un fenomen molt complex; és difícil d'entendre des de totes les edats, tant amb criatures i adolescents però també per part dels adults. Entendre la mort implica tenir adquirits mecanismes d'abstracció i a la vegada d'interiorització i tot això, associat amb una càrrega emocional. Aleshores, enfrontar la mort en la infantesa pot resultar complicat però no impossible. És a dir, depenent de l'edat ho entendran d'una manera o altra. Així doncs, les respostes típiques i habituals de la mort, en els infants d'entre 3 i 6 anys, segons Kroen (2002) són:

Respostes típiques i habituals de la mort

Perplexitat	No es volen creure el què ha succeït o estan confusos.
Regressió	Busquen sentir-se cuidats a través de la persona amb la qual tenen més afecció.
Ambivalència	No accepten ni superen la mort i per aquest motiu, responen a la notícia amb preguntes no adequades o donant la sensació que no els ha afectat aquest succés.
Expressió del dolor a través dels jocs	Observant el tipus de joc podrem analitzar les seves emocions i sentiments.
Els pares com a model	Imiten les conductes dels adults fent exactament el mateix.
Inquietud davant d'una altra possible pèrdua	Els preocupa que els supervivents també els abandonin.
Establir vincles	En aquest cas, si la mort ha estat del pare o la mare, l'infant establirà vincles amb adults que tinguin similituds amb la persona que el nen o nena ha perdut.
Comprovar la realitat	Primerament, actuen com si acceptessin el que ha passat, però de mica en mica, comencen a preguntar quan tornarà la persona que ha mort.

Taula 1. *Respostes típiques i habituals de la mort.* Font: Kroen (2002).

En definitiva, els nens i nenes entre els 2 i 5 anys, segons Esquerda i Agustí (2010) consideren la mort com un fet temporal, reversible i de causa externa. Els infants creuen que és un succés que no els ha de passar a ells i acostumen a relacionar-ho amb estats o situacions temporals, per exemple, la son o un viatge. Els adults tendeixen a emprar expressions que tampoc ajuden als més petits a entendre el concepte de la mort. Se

n'ha anat, ara descansa per sempre, ha desaparegut, entre d'altres, són expressions que poden provocar confusions als nens.

Un cop entès quina és la percepció dels infants pel què fa a la mort, és moment d'explicar la forma més correcta de parlar-ne amb els i les alumnes on en faig èmfasi en el pròxim punt.

2.1.3. Parlar de la mort als infants

Com he explicat anteriorment, els infants entenen i perceben la mort en menor o major mesura. Per tant, cal que se'ls parli d'aquest fenomen, però quina és la manera més idònia per portar-ho a terme? En aquest cas, presento de forma resumida els punts a seguir per introduir el concepte de mort en els i les alumnes. Així doncs, Esquerda i Agustí (2010) ens mostren un conjunt d'aspectes a tenir en compte a l'hora de parlar de la mort als infants i el seu tractament. Aleshores, és fonamental saber que no és necessari trobar un moment en concret o especial per parlar-ho ja que, si ens basem en les preguntes que facin de manera espontània o bé en experiències reals viscudes, aniran formant i elaborant el concepte de mort.

Aspectes a tenir en compte de la mort

Respectar el seu ritme i l'evolució individual	No podem mentir-los sinó que el què s'ha de fer és adaptar les respostes a les seves preguntes sense emmascarar-ho.
Fixar-nos en el llenguatge	Quan l'infant ens demani, haurem de fixar-nos en quin tipus de llenguatge utilitza, fet que ens permetrà també, observar quins sentiments hi ha darrere del què ha dit, per exemple, por, dubtes, curiositat etc.
Observar el seu joc	En aquest cas, ens permetrà analitzar les seves inquietuds, com s'imagina les situacions o què és el que els preocupa.

Ser receptius als sentiments	Com adults, no podem negar-los-hi mai els sentiments ni ignorar-los, el més important és validar-los i acceptar-los.
L'actitud de l'adult	Hem de prestar-los-hi atenció, mostrar-nos atents, crear un context de comunicació, i jutjar-los per les preguntes que puguin fer.
Llenguatge que utilitzem	Les respostes a les seves preguntes cal que siguin curtes i no despertin confusió als infants, sinó que han de ser entenedores. Hem de saber organitzar la informació que pretenem transmetre perquè si els hi donem en excésiva quantitat, no la sabran interioritzar. Però aquesta cal que no sigui enganyosa ni falsament tranquil·litzadora.
Què no hem de dir?	És important evitar les metàfores falses, ja que crearan una concepció errònia de la mort. Així doncs, cal que no utilitzem frases com: <i>la mort és com dormir, com un llarg viatge, Déu se l'ha emportat, ja descansa...</i> Quan no tenim una resposta a una pregunta realitzada per l'infant, la millor opció és dir-los-hi que en aquest moment no sabem contestar-la i que se'n parlarà més endavant.
Evitar conceptes espirituals o filosòfics	Els adults tendeixen a contestar preguntes com <i>tindrà fred? Els morts respiren?</i> De forma molt espiritual i en realitat les preocupacions dels més petits són biològiques i concretes.

Taula 2. Aspectes a tenir en compte de la mort. Font: Miret (2016)

Fins aquí, s'han desenvolupat tots els aspectes vinculats a la mort, però és evident que després d'aquest succés sempre apareix el dol, sobre el qual faig referència en el següent punt.

2.2. El dol

El segon gran apartat del treball és el dol, en aquest cas, defineixo aquest concepte i els tipus que podem trobar. Dins d'aquest segon punt, trobem un altre apartat anomenat *les diferències entre el dol adult i dol infantil*, tal com diu el títol, exposo perquè un és diferent de l'altre. El següent punt és el de *les emocions associades al dol* i en aquest cas, defineixo els sentiments i emocions que es generen una vegada es passa per un procés de dol. Per últim, trobem els *signes d'alerta*, en el qual presento un conjunt de punts a tenir en compte quan un infant pateix una mort propera i un procés de dol posterior.

Quan es produeix la pèrdua d'un ésser estimat, sempre ve acompanyada d'un procés de dol, el qual podem definir com "una emoció intensa que ens fa sentir sumament afligits, dèbils, indefensos i impotents" Gorosabel M. i León A. (2016, p.105). El dol implica diversos aspectes i factors segons Díaz (2016), els quals hem de tenir presents. En primer lloc, cal saber que és un procés, per tant, significa que es necessita temps, ja que no es resoldrà de manera immediata. En segon lloc, és dinàmic i actiu, fet que ens permet exercir un control sobre ell, ja que no és estàtic. Cal destacar també, que és normal, per tant, vol dir que és un procés habitual en les persones i no resulta ser estrany. És més recurrent que la persona afectada tingui diferents reaccions quan succeeix una mort que no que es mostri com si no hagués passat res. També, és únic, cada persona té un dol diferent. No hi ha dues persones iguals, tampoc hi ha dos mateixos dols. El dol és privat però alhora necessita ser reconegut socialment. Per últim, el dol implica treball personal, és necessari una elaboració personal i realitzar un conjunt de tasques.

Tal com relata Worden (2009), hi ha dos tipus de dol. D'una banda, el dol normal el qual fa referència a les característiques que inclouen sensacions i sentiments negatius com són la culpa, fatiga, debilitat muscular, falta d'energia, etc. alteracions de la conducta i cognitives, per exemple la confusió, preocupació, trastorns del son i l'alimentació, plorar, entre d'altres. I d'altra banda, hi ha el dol complicat o patològic: en aquest cas, la persona que ho pateix, ha desenvolupat una angoixa traumàtica en el moment d'acceptar la pèrdua d'un ésser estimat, originant per tant, dificultats a escala social, emocional i cognitiu les quals paralitzen a l'individu de forma persistent. Horowitz, Bonnano i Holen, (1993) divideixen el dol complicat o patològic en quatre tipus:

- a) Dol crònic: el procés de dol té una duració massa llarga i no s'aconsegueix arribar a cap conclusió satisfactòria.
- b) Dol endarrerit: quan mor una persona estimada, la reacció emocional és insuficient i com a conseqüència els símptomes de dol apareixen més tard.
- c) Dol exagerat: la persona afectada desenvolupa una conducta desadaptativa, ja que exagera els símptomes d'un dol normal.
- d) Dol emmascarat: té conductes que li originen dificultats però no sap relacionar aquest fet amb la mort d'una persona propera.

Tot i que he explicat els diferents tipus de dol, cal tenir present que tal i com els infants entenen i perceben la mort diferent dels adults, també presenten diferències entre els infants i els adults, on ho desenvolupo en el pròxim apartat.

2.2.1. Diferències entre el dol adult i dol infantil

Tot i que tant els infants com els adults, viuen i pateixen un procés de dol després d'una mort propera, és evident que hi ha diferències entre el procés de dol adult i l'infantil, i a continuació n'exposo els diversos punts. Segons Díaz (2016) hi ha un conjunt de característiques i elements que fan que el dol infantil sigui distint que el dels adults:

DIFERÈNCIES ENTRE EL DOL ADULT I INFANTIL.

El ritme vital	Pels infants el dol no acostuma a implicar un trencament amb la seva realitat (deures, exàmens, festes d'aniversari, entrenaments d'esport, etc.), en definitiva, la mort no interromp la vida i rutines dels més petits, a diferència dels adults.
----------------	---

La duració	Els nens i nenes tendeixen a elaborar el dol més ràpid que els adults. Com he comentat anteriorment, el fet de tenir un conjunt de rutines durant el dia i haver-les de complir, permet que els infants connectin amb la realitat.
El manteniment de les rutines	Mantenir les rutines permet l'elaboració del dol infantil, en canvi, en la vida adulta, mantenir-ho significa no voler canviar res i fer com si res.
L'expressió emocional	Quan un ésser estimat mor, l'adult experimenta un conjunt de reaccions emocionals, en canvi, en els infants pot ser que aquestes reaccions no apareguin mai i si ho fan, que no sigui de manera immediata.
Afectació en les diferents àrees	Pel que fa al dol dels adults, aquest afecta generalment a totes les àrees de la vida, en canvi en els nens i nenes, només afecta en segons quines àrees, per exemple: les relacions socials o familiars.
El significat de la pèrdua	Els infants consideren la pèrdua de manera més concreta, és a dir, al que li repercuteix directament a ell i ella. A diferència dels adults que ho perceben de manera més global.

El concepte de la mort	El nen i nena, a causa del seu desenvolupament cognitiu, adaptaran una idea limitada de la mort, influïda pel seu pensament màgic, concret i literal. Com que tenen les seves pròpies teories en relació a aquest concepte tardaran més a entendre i assumir la realitat, a diferència de l'adult.
La necessitat de comunicar-se	Els adults tenen la necessitat de parlar de la pèrdua de l'ésser estimat en canvi els nens i nenes necessiten un espai de coneixement, ja que en moltes ocasions, l'infant no necessitarà parlar de la pèrdua.
El suport familiar i social	Quan a un infant se li mor una persona propera i estimada, busquen el suport de les persones més importants per a ells, per exemple, la mare o el pare. En canvi, els més grans no busquen tant aquesta figura i poden abordar el procés de dol a partir del simbolisme de la companyia.
La informació que reben	La informació que reben els petits ve donada pels adults, els quals decideixen què explicaran i què no. A diferència del món adult on es rep la informació de primera mà i no es prohibeix assistir als rituals de comiat.

Taula 3. *Diferències entre el dol adult i infantil.* Font: Díaz (2016)

Identificades les diferències entre el dol adult i l'infantil, en el proper punt es dóna lloc a totes les emocions les quals estan associades al dol, ja que tal i com s'ha explicat anteriorment, el dol és un procés, una emoció que ens fa sentir de diverses maneres i per tant, cal que es conegui.

2.2.2. Les emocions associades al dol

Durant el dol i tot el procés que aquest comporta, cada persona el viu d'una manera diferent i com a conseqüència d'aquest succés, l'infant desenvolupa unes emocions o unes altres. Tot seguit, exposo totes les emocions i actituds més comunes i habituals durant el dol. Tal com diu Miret (2016) és important recordar que no hi ha emocions positives o negatives, ja que totes apareixen per tal de complir una funció. Per tant, cal tenir present que s'ha d'atendre als i les alumnes a partir de l'emoció que senten.

Emocions del dol

Ràbia	Quan perdem un ésser estimat tenim molta ira o ràbia acumulada. Ens formulem moltes preguntes en relació a aquest succés. Els infants expressen la ràbia a través de mal humor, barallant-se, contestant malament als adults o també desenvolupant agressivitat en vers als companys i companyes de l'aula.
Gelosia	quan un infant perd un germà o progenitor pot sentir ràbia, la qual és causada per la gelosia. Sobretot, si es comparen amb els seus companys de classe i veuen situacions que ells no tenen: quan els van a recollir familiars com el pare o la mare, i en canvi, a ells no.
Impotència	En aquest cas, els infants poden sentir impotència perquè no han pogut ajudar a la persona que ha mort. Si s'amaga informació en relació a la mort d'una persona propera, encara en sentirà més perquè notaran que li obvien informació o que no van poder-se acomiadar de la persona que ha mort.
Sentiment de culpabilitat	Els nens i nenes poden sentir-se culpables per exemple, per haver fet enfadar els seus

	pares i per culpa d'això, han patit una malaltia que els ha portat fins a la mort.
Por	Quan a un alumne o alumna se li mor una persona molt propera (per exemple, pare o mare) poden desenvolupar una por a perdre l'altre progenitor i per tant, es mostraran molt dependents.
Inseguretat	Les pèrdues degudes a la mort provoquen inseguretat als més petits, se senten indefensos, fet que els crea malestar, angoixa, mal físic, etc.
Incertesa	El desconeixement en relació a què passarà en un futur pròxim fa que augmenti la inseguretat i a la vegada incertesa, ja que quan es produeix una mort hi ha molts canvis en l'entorn familiar.
Enyorança	Quan mor un ésser estimat el nen o nena pot tendir a cridar-lo, tenir la necessitat de buscar-lo i inclús a somiar-hi. Com més vincle afectiu hi hagi amb la persona que ha mort més enyorança es produirà.
Tristesa	És l'emoció que més es vincula a una pèrdua i que té a veure amb totes les emocions que he comentat anteriorment. Les sensacions més comunes que provoca la tristesa són sensació de fatiga, decaïment, pèrdua d'energia, entre d'altres. En aquest cas, és molt senzill veure si un nen o nena està trist o depressiu perquè en tot moment es mostren tal com se senten.
Sentiment d'alleujament	Quan han estat durant un temps veient una persona estimada patir i de mica en mica

	anar-se deteriorant, és habitual i normal sentir alleujament.
--	---

Taula 4. *Emocions del dol*. Font: Miret (2016).

Un cop enteses les emocions que poden aparèixer durant el dol, s'ha de donar peu a les dificultats que poden sorgir i les quals cal que coneguem i les tinguem presents per si és necessari actuar, i és el que desenvolupo en el següent punt.

2.2.3. Signes d'alerta

En relació al darrer apartat, desenvolupo quins són els signes que hem de contemplar quan un alumne o alumna passa per un procés de dol i n'identifiquem situacions que no considerem normals. El dol resulta ser un procés normal i que tothom ha de viure per tal de superar i afrontar la mort d'un familiar o persona propera. Tot i això, com he comentat anteriorment, el tipus de dol el qual entenem per complicat o patològic, s'hauria d'evitar, ja que pot desencadenar amb diverses complicacions. Aleshores, presento un conjunt de signes d'alerta, els quals serveixen per detectar possibles tipus de dol que no són normals. Miret (2016) ho descriu de la següent manera:

- a) Quan l'infant s'aïlla dels seus companys i companyes de classe, no participa en les activitats proposades pel personal docent, no mostra interès o molt poc pel joc.
- b) Si plora en excés molt prolongadament, perd la gana o pes. O imita en excés la persona que ha mort.
- c) Si demostra que necessita cridar l'atenció o té actituds de regressió molt intenses, agressives o conductes de risc.
- d) Si es culpabilitza de tot el que fa o el què li passa, de manera persistent. I per tant, tendeix a sobreprotegir les persones del seu entorn, se'n fa responsable o adopta el paper de pare o mare.

d) Si mostra molta hiperactivitat o no es concentra durant les activitats d'aula, és a dir, que hi ha canvis en el seu rendiment escolar.

e) Si té insomni, angoixa o eufòria incontrolable.

Així doncs, aquestes són els signes que ens poden permetre identificar que el procés de dol no s'està desenvolupant correctament i amb això, es dona per finalitzat l'apartat del dol i presento a continuació els protocols d'actuació, recursos i materials extrets de la xarxa.

2.3. Protocols d'actuació, recursos i materials

A continuació, he portat a terme una cerca exhaustiva dels protocols d'actuació, materials i recursos relacionats amb la mort i el dol, a escala de Catalunya. Per fer-ho, he buscat a la pàgina del Xtec i en altres pàgines de serveis educatius les quals més endavant, explicaré i analitzaré detalladament. En segon lloc, he ampliat la cerca a escala d'Espanya, i en aquest cas, he buscat a la pàgina del Ministerio de Educación, no obstant això, el resultat final ha estat nul. Tot i això, he buscat a altres pàgines i he trobat diverses guies les quals també comentaré i analitzaré tot seguit.

2.3.1 Context de Catalunya

El protocol que comento a continuació, no fa referència a un protocol d'actuació sinó de dol. És a dir, presenten un conjunt de passos a seguir en cas de mort a l'escola a diversos nivells: professor, alumne, mort d'un familiar directe, familiar indirecte, etc. En aquest cas, no puc seleccionar idees d'actuació en cas de mort o dol, però sí que és un bon material per actuar amb rapidesa si es produeix una mort d'aquest tipus en els centres educatius. (XTEC, 2018).

El document titulat *El dol al meu centre, el dol a la meva aula*, és un protocol d'actuació en centres educatius. Resulta interessant ja que té una estructura molt clara i pautaada la qual permet una lectura molt eficaç. En primer lloc, trobem unes pautes generals en cas que s'hagi produït una mort a l'escola o bé d'una persona propera i estimada per l'alumne/a. Tot seguit, les pautes que presenten són més específiques i fan referència

a com comunicar-ho als estudiants. Dins d'aquest apartat, en primer lloc, comencen per l'etapa d'infantil, seguint de primària i acabant per secundària. En segon lloc, hi ha la redacció d'unes pautes de comunicació a les famílies. L'últim apartat del protocol, tracta de la intervenció del dol a escala individual, grup-aula i de centre. (Ramis, 2018).

Canvis i pèrdues a l'entorn familiar, és una guia general de com afrontar els canvis i les pèrdues, per tant, no només parla de la mort sinó que també posa èmfasi a les separacions. Però centrant-me en el tema principal de la recerca, és a dir, la mort i el dol, l'estructura és la següent: primerament, expliquen com els nens i les nenes viuen el dol de forma general. Segonament, especifiquen segons les edats i exposen alguns recursos i pautes de què cal fer depenent de cada edat. A continuació, hi trobem un llistat de les reaccions més habituals i normals quan es produeix una mort i com aquesta afecta els infants. Per últim, hi ha un conjunt de suggeriments per a les famílies però que també són útils aplicar-les a escala educativa. (Generalitat de Catalunya i Fundació Hospital, 2018).

Els continguts que presento a continuació fan referència a una capsula de la mort i el dol, concretament, és una maleta pedagògica la qual he extret dels serveis educatius del Bages. A l'interior hi trobem, d'una banda quatre dossiers els quals són: *Les pèrdues vitals. Treballant des de la prevenció. Orientacions per a la intervenció en situacions de dol a l'escola. Orientacions per a la intervenció en situacions de dol a l'institut. Recull de recursos per treballar la pèrdua i el dol*. I d'altra banda, a la capsula també en formen part onze llibres i vuit DVDs vinculats amb la mort i el dol. Així doncs, em seran de gran profit el dossier de *les pèrdues vitals. Treballant des de la prevenció* i el quadern d'*orientacions per a la intervenció en situacions de dol a l'escola*. Al primer hi ha temes com la importància de parlar de la mort i el dol amb els més petits, maneres de prevenció i tractament de les emocions. El segon quadern, hi podem trobar informació del dol, recomanacions generals i manifestacions del dol. (Servei Educatiu del Bages, 2017).

2.3.2. Context d'Espanya

La guia que presento a continuació, titulada *Hablemos de duelo. Manual práctico para abordar la muerte con niños y adolescentes*. És una guia molt completa, ja que m'ha permès extreure'n moltes referències i informació fonamental per a la redacció del marc

teòric. L'estructura que segueix, l'explico detalladament tot seguit: el primer punt fa referència a la importància d'explicar la mort als infants. El segon, són els problemes que ens podem trobar per abordar el dol amb els més petits i també amb els adolescents. El pròxim apartat és un conjunt de conceptes generals per explicar la mort. També, hi ha un altre apartat que tracta sobre la relació del dol i els nens i nenes. I els següents punts que es desenvolupen a continuació, són principalment la mort i el dol a cada etapa i en els quals podem trobar temes com signes d'alarma (Díaz, 2016).

Duelo en mi aula, és una guia senzilla pensada per poder ajudar a professionals de l'educació, tenint en compte que cada any sempre es produeix alguna mort a les escoles. El document consta d'unes pautes generals, unes pautes més concretes, estructurades per etapes (Infantil, Primària i Secundària) i per últim, ofereixen algun llibre i alguns recursos de la xarxa. (Amonarriz, Caballín i et al., 2018).

Així doncs, després de la recerca exhaustiva dels recursos i materials en relació a la mort i el dol als centres educatius, puc afirmar que no hi ha l'existència de cap protocol d'actuació, fet que em permet reafirmar la necessitat d'elaborar-ne un.

3. Metodologia

Seguidament, es desenvolupa la metodologia utilitzada durant la recerca, és a dir, de quina forma s'ha realitzat aquest estudi. En aquest cas, en primer lloc, trobem la pregunta de recerca i els objectius marcats a l'inici de la investigació. En segon lloc, el paradigma, el qual fa referència a l'interpretatiu i les dades les quals són qualitatives. En tercer lloc, el mètode que és el referent a l'estudi de cas. Per últim, presento els instruments de recollida de dades.

3.1 Pregunta de recerca i objectius

El present treball parteix de la següent pregunta de recerca: "com els i les professionals de l'educació, principalment els i les mestres, aborden el tema de la mort i el dol en el segon cicle d'Educació Infantil? Quins aspectes cal tenir en compte en l'elaboració d'un protocol d'actuació?"

Així doncs, els objectius que es plantegen a continuació, són:

1. Conèixer i aprofundir si el personal docent disposa d'eines i materials específics per abordar la mort i el dol a l'escola.
2. Descriure i analitzar si els i les mestres i els professionals de l'educació reconeixen la importància que comporta el tractament de la mort i el dol.
3. Elaborar un protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola.

En el pròxim apartat, explico a quin paradigma fa referència la investigació i quin mètode he utilitzat per portar-ho a terme.

3.2 Cronograma

A continuació presento el cronograma que he seguit per tal de poder desenvolupar la realització del TFG sense dificultats:

- Desembre i gener: fonamentació teòrica.
- Febrer: metodologia.
- Març: guions de les tècniques de recollida de dades i contextualització de l'escola.
- Abril: tècniques de recollida de dades i la respectiva anàlisi.
- Maig: discussió de les dades i conclusions.

3.3 Aspectes ètics

Les tres tècniques de recollida de dades que he emprat, és a dir, l'anàlisi de documents, l'entrevista i el grup de discussió, me les ha validat la tutora de la universitat abans de desenvolupar-les, per tal de comprovar si eren correctes o no. En el cas de l'elaboració del guió de l'entrevista i del grup de discussió, primer vaig redactar-lo i un cop fet vaig presentar-ho a la tutora, després de revisar-ho i canviar algunes de les preguntes, em va donar el consentiment per a la corresponent realització.

Tot seguit, per poder desenvolupar els instruments de recollida de dades amb els diferents professionals de l'educació, ha estat necessari que m'aprovesin el seu consentiment. Per tant, abans d'iniciar les entrevistes i el grup de discussió vaig demanar el consentiment a totes les persones que en formarien part, un cop acceptat vaig començar a portar-ho a terme. Per tal de poder posar els noms dels components participants, era necessari que prèviament s'haguessin llegit el TFG, aleshores, a causa de la manca de temps va ser impossible i, per tant, s'han referenciat de manera anònima al llarg de tota l'anàlisi i discussió de les dades.

Finalment, quant a l'anàlisi de documents de l'Escola Lluçanès per tal de poder elaborar l'estudi de cas, també vaig demanar el respectiu consentiment a la directora del centre, un cop acceptat també vaig poder iniciar l'anàlisi.

3.4 Paradigma i mètode de recerca

La present recerca educativa se situa dins del paradigma interpretatiu, partint que la finalitat d'aquest és comprendre i interpretar una realitat, tenint en compte que busca una realitat dinàmica i múltiple. En el meu cas, identificar si la mort i el dol s'aborden i es treballen des dels centres educatius, per tal d'elaborar un protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'Escola Lluçanès. Les dades que empraré i les quals s'adeqüen més a la meua recerca, són les anomenades qualitatives, i tal com afirma Bisquerra (2012), la diferència amb les quantitatives, és que aquestes ni controlen ni manipulen, ja que la seva funció és relatar fets. Així doncs, el mètode d'investigació al qual faig referència és l'estudi de cas. Segons Stake (1998) és l'estudi de la complexitat d'un cas en particular per intentar comprendre la seva activitat en circumstàncies concretes. Adelman (1980) descriu l'estudi de cas, com un tipus d'investigació per estudiar una situació o un cas amb una certa intensitat durant un període curt de temps.

3.5 Instruments de recollida de dades

Els instruments de recollida de dades utilitzats en són tres, concretament l'entrevista, el grup de discussió i l'anàlisi de documents, ja que són els que em permeten respondre a la pregunta de recerca i els objectius plantejats inicialment. Tot seguit, presento una

taula on es pot observar de manera sintetitzada tots els instruments de recollida de dades que he utilitzat.

INSTRUMENTS DE RECOLLIDA DE DADES	
Entrevista	Portades a terme amb una psicòloga especialista en la mort i el dol en dol. I a la cap d'estudis on van viure la mort d'una alumna d'Infantil. En l'anàlisi i la discussió de les dades obtingudes, referenciaré les entrevistes de la següent manera: (Entrevista 1, psicòloga) i (Entrevista 2, mestra).
Grup de discussió	Realitzat amb els i les mestres del 2n cicle d'Educació Infantil de l'escola en la qual he portat a terme les pràctiques (Escola Lluçanès). En aquest cas, ho referenciaré d'aquesta forma: (grup de discussió, mestra...)
Anàlisi de documents de centre	Projecte Educatiu de Centre (PEC) Pàgina Web de l'escola

Taula 5: Quadre dels instruments de recollida de dades. Font: Elaboració pròpia.

3.5.1 L'entrevista

L'entrevista és una tècnica que té com a objectiu obtenir informació de forma oral i personalitzada, sobre esdeveniments viscuts i aspectes subjectius de la persona, com les creences, les actituds, les opinions els valors, en relació a la situació que s'està estudiant (Bisquerra, 2012). Tal com afirmen Rodríguez, Gil i Garcia (1999) l'entrevista s'utilitza per a complir funcions, per exemple: obtenir informació sobre les persones, influir en les opinions o sentiments o bé exercir un efecte terapèutic.

Després de parlar-ho amb la tutora vam acordar que realitzar dues entrevistes era suficient tenint en compte que també es portaria a terme el grup de discussió i l'anàlisi de documents. Aleshores, vaig elaborar el guió de les dues entrevistes i en aquest cas, tot i seguir la mateixa línia temàtica, eren diferents l'una de l'altra. En primer lloc, vaig posar-me en contacte amb una psicòloga que exerceix en una consulta del poble on visc i la qual jo sabia que tenia formació en l'acompanyament de la mort i el dol. Per tant, després de parlar amb ella vam acordar dia i lloc per al desenvolupament de l'entrevista (vegeu annex 1). Es va realitzar a la seva consulta i l'espai era tranquil, lliure de qualsevol tipus de soroll i acollidor, fet que em va permetre fer l'entrevista sense cap tipus de dificultat. L'enregistrament va ser en format digital, a través del mòbil. Abans d'iniciar l'entrevista vaig contextualitzar-li el meu treball i tot seguit vam començar. Considero que va ser molt fluida i tot i que jo li llegia les preguntes i ella les contestava, en diverses ocasions jo intervenia preguntant altres aspectes que havien sorgit a través de les altres preguntes i que jo considerava interessants de ser tractats. Finalment, vaig fer la transcripció de l'enregistrament.

En segon lloc, l'altra entrevista que vaig realitzar va ser a la cap d'estudis d'una escola on van viure la mort d'una alumna d'Infantil (vegeu annex 2). La meua tutora em va proporcionar el seu contacte, ja que feia formació en aquell centre. Aleshores, el fet de poder-la entrevistar em permetria conèixer de primera mà tota la situació i principalment com es va viure i com van abordar el tractament de la mort i el dol. Després d'acordar dia i lloc amb la mestra, vam trobar-nos a casa seva i l'enregistrament també va ser en format digital, a través del mòbil. Abans de començar l'entrevista vaig explicar-li en què consistia el meu treball i he de reconèixer que estava nerviosa, perquè la situació era delicada. No obstant això, la persona entrevistada m'ho va posar molt fàcil i va ser molt fluid. En aquest cas, també li llegia les preguntes però jo intervenia segons les seves respostes. Per últim, vaig fer la transcripció de l'entrevista. En l'apartat de l'anàlisi de dades, l'entrevista a la psicòloga la citaré de la següent manera: (entrevista 1, psicòloga) i la de la mestra (entrevista 2, mestra).

3.5.2 Grup de discussió

El grup de discussió Krueger (1991) el defineix com "una conversación cuidadosamente planeada, diseñada para obtener información de un área definida de interés, en un

ambiente permisivo, no-directivo. Se lleva a cabo con aproximadamente siete a diez personas, guiadas por un moderador experto” (p.24).

El grup de discussió es va portar a terme a l'Escola Lluçanès, centre en el qual vaig realitzar les Pràctiques III i a l'hora és on em permet desenvolupar el treball de camp del TFG. Primerament, vaig concretar amb la meua tutora el perfil de les persones que havien de participar-hi i en aquest cas, l'única premissa era que fossin mestres tutores i/o especialistes del segon cicle d'Educació Infantil. Segonament, vaig posar-me en contacte amb la mestra tutora amb la qual vaig realitzar les Pràctiques III i ella va ser l'encarregada de fer de portaveu amb la resta de docents. A continuació, vaig elaborar el guió dels temes (vegeu annex 3). Una vegada pensades i estructurades les preguntes vam reunir-nos per fer el grup de discussió, l'espai on es va portar a terme va ser a la classe de P4 i era una hora en la qual els infants no eren a l'aula, fet que ens va permetre desenvolupar-lo sense cap tipus de dificultat ni complicació. Per enregistrar-ho vaig emprar un recurs digital, concretament el mòbil. Abans de començar, vaig fer una breu presentació del tema per tal de contextualitzar a tots els participants que en aquest cas eren: mestre tutor de P3, mestra tutora de P4, mestra tutora de P5, mestra de suport, mestra de psicomotricitat i auxiliar d'educació especial. Finalment, vaig realitzar la transcripció del grup de discussió, sense cap tipus d'entrebanc.

3.5.3 Anàlisi de documents

Per últim, Heinemann (2008) descriu l'anàlisi de documents com una tècnica utilitzada per tal de captar de manera sistemàtica i poder interpretar els continguts de fotografies, pel·lícules, textos, etc. L'objecte de l'anàlisi de documents és la valoració dels textos que s'han produït en el marc i amb l'objectiu del corresponent projecte d'investigació. Els documents del centre que he escollit per analitzar en són dos, d'una banda el Projecte Educatiu de Centre de l'Escola Lluçanès, el qual està redactat des de l'any 2012 i l'actual equip directiu l'està modificant. I d'altra banda, la Pàgina Web de l'escola, que en aquest cas sí que és una eina que utilitzen amb freqüència i molt sovint hi pengen notícies relacionades amb la comunitat educativa.

3.6 Procés de categorització

Un cop desenvolupats els instruments de recollida de dades, per tal d'analitzar les dades que n'he extret, ha hagut de crear unes categories amb la finalitat de classificar-les. Cal destacar, que les categories han estat elaborades sense cap tipus de programa informàtic, ja que la manera que he emprat ha estat de forma manual. Per portar a terme el buidatge de totes les dades, en primer lloc, vaig tornar a llegir tots els instruments de recollida de dades. De mica en mica, vaig anar escrivint en llapis als laterals de cada paràgraf, el què em suggeria o m'aportava, per tal d'elaborar unes categories les quals eren provisionals i servien per recollir la informació més important. En total, de les tres tècniques, em van sortir deu categories. En segon lloc, vaig identificar quines categories podia ajuntar i després de tornar-ho a llegir tot, em vaig quedar amb set de definitives. En tercer lloc, vaig idear una llegenda de color per a cada categoria amb la finalitat de subratllar les dades més essencials i fonamentals per tal de fer-ne la respectiva anàlisi. Per últim, vaig pensar un títol narratiu per a cada categoria i definitivament són: el silenci de la mort, els infants també perceben la mort, acompanyar a l'infant en la pèrdua d'una persona estimada, eines per elaborar el dol amb nens, la importància d'un bon treball emocional i aspectes religiosos i espirituals en l'acompanyament al dol.

Després d'haver elaborat les sis categories i fer-ne el corresponent buidatge, es donava lloc a la triangulació. Per tant, havia de triar la informació més important de les tres tècniques de recollida de dades per tal de poder realitzar l'anàlisi i discussió de les dades. La triangulació de les tècniques m'ha permès elaborar el protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola. Així doncs, un cop realitzat aquest apartat és moment de desenvolupar l'estudi de cas el qual inclou la contextualització de l'escola i l'anàlisi i discussió de les dades.

4. Estudi de cas: L'Escola Lluçanès

A continuació, trobem la contextualització de l'Escola Lluçanès a escala general i l'anàlisi i discussió de les dades el qual es desglossa en els diversos apartats que he comentat anteriorment.

4.1 Contextualització

L'Escola Lluçanès, és un centre ubicat al poble de Prats de Lluçanès, actualment, té una població de 2770 habitants, situat a la comarca d'Osona. La majoria d'alumnes de l'escola viuen al poble excepte alguns que vénen de pobles propers com Santa Creu de Joglars o Santa Maria de Merlès, ja que no tenen escola en els seus municipis i han de desplaçar-se fins a Prats de Lluçanès.

Pel que fa al centre, aquest curs escolar hi ha un total de 18 mestres i 133 alumnes. El nivell sociocultural de les famílies és mitjà – baix. Al municipi també hi ha una escola concertada i això fa que es reparteixi la matrícula entre els dos centres i, per tant, el nombre d'alumnes per curs no és massa elevat, fet que permet un treball molt més individualitzat i personalitzat. El claustre està format per la directora, la secretària, la cap d'estudis, les mestres tutores, les especialistes i una auxiliar d'educació especial que atén a les necessitats educatives de dos alumnes de l'escola. S'organitzen per comissions de treball: pedagògica, biblioteca, festes i projectes, informàtica i projectes d'innovació. Es reuneixen una hora a la setmana amb la finalitat d'intervenir en els aspectes organitzatius de l'escola, intercanviar informació i si és necessari resoldre situacions específiques les quals necessiten ser tractades a través d'una reunió. L'escola compta amb la jornada de la sisena hora i per tant, l'horari de les mestres és de 08:45 h. a 14 h. i de 15 h. a 17 h. El dels alumnes és de 08:45 h a 13 h i de 15 h a 17 h.

Referent al Consell Escolar, està format pels representants del sector de mestres i pares i actualment té un total de 16 membres:

- Presidenta – Directora
- Cap d'estudis
- Secretària
- El regidor d'ensenyament de l'Ajuntament.
- 5 mestres escollits entre el claustre
- 5 representants del sector de pares o mares
- 1 membre representant de l'AMPA
- Servei PAS de l'escola

L'escola és considerada de caràcter públic, d'Infantil i Primària, d'una sola línia, laica i verda, ja que treballen amb un projecte on es porten a terme activitats relacionades amb la conservació del medi i assisteixen a l'hort des de P3 fins a 6^è. A més, cal destacar el projecte de llengües estrangeres el qual permet aprendre aquesta llengua des dels tres anys de manera lúdica i experimental. També compten amb el Pla Lector de Centre on s'impulsen activitats d'animació a la lectura des dels més petits fins als més grans. L'escola forma part del Pla Català de l'Esport a l'Escola (PCEE), a partir del qual se subvencionen diferents activitats extraescolars, com ara la natació. L'organització de l'escola per cicles, intercicles i comissions de treball mixtes (mestres/AMPA) permet una bona coordinació dins el centre i un bon treball d'equip.

El fet que l'escola estigui ubicada en un indret molt idoni, enmig de la natura, es veu reflectit en la tasca educativa: el municipi consta de diferents activitats relacionades amb la ramaderia, agricultura, petites indústries, comerç, etc. i serveis com la biblioteca municipal, bombers, oficina de correus, etc. Gràcies a la proximitat de l'escola amb tots aquests serveis, permet poder-los visitar. El centre assumeix el compromís d'educar en el respecte al medi ambient i a la vegada fomentar una actitud de respecte cap al consum sostenible i el reciclatge de residus.

Pel que fa als agrupaments, en la mesura del possible, s'intenta fer unes hores de treball en petit grup i/o de desdoblament. Els objectius són els que es basen en les competències bàsiques i es porten a terme pels mestres de cada cicle. Aquesta forma d'agrupament permet poder atendre les necessitats de cada alumne i principalment les dificultats d'aprenentatge. En relació a les metodologies de treball que es desenvolupen al segon cicle d'infantil són les següents: en primer lloc, es porta a terme els ambients on es treballen diferents aspectes curriculars, aquests són rotatius, amb la finalitat que tots els alumnes puguin participar-hi al llarg del curs (motricitat fina, teatre, pintura...). En segon lloc, trobem els tallers els quals hi participen de forma heterogènia els alumnes de P4 i P5, també estan programats en funció de les competències bàsiques del currículum (consciència fonològica, matemàtiques, entre d'altres). Per últim, a P5 la realització de les ciències es fa a través del treball per projectes, tot i que és una petita introducció per tal que els alumnes es comencin a familiaritzar amb el concepte de rols, ja que a partir de Primària sempre ho faran a partir d'aquesta metodologia.

4.2 Anàlisi i discussió de les dades

L'anàlisi i discussió de les dades que presento a continuació, és fruit de la triangulació entre tres tècniques: l'entrevista a una psicòloga especialista en l'acompanyament de la mort i el dol. A la cap d'estudis d'una escola on es va viure el fatídic accident de la mort d'una alumna del centre. I per últim, el grup de discussió portat a terme amb les mestres del segon cicle d'infantil de l'Escola Lluçanès, el centre on he realitzat l'estada de Pràctiques III. On també m'ha permès desenvolupar l'anàlisi de documents del PEC i de la Pàgina Web i on, a partir d'aquí, he pogut comprovar que el tractament de la mort i el dol és un tema que s'omet en aquesta escola, ja que ni en el PEC ni en la Pàgina Web en fan cap tipus d'esment.

4.2.1 El silenci de la mort

En primer lloc, com ja s'ha vist reflectit en el marc teòric, la mort és el tabú més gran de l'actualitat i el qual se'n desconeixen eines i recursos per abordar-ho des de l'escola. Cortina i de la Herrán (2011); González i de la Herrán (2010) analitzen que «els infants neixen sense por a la mort, però malauradament a mesura que van creixent acaben tement-la» (p.6). A la majoria d'adults, la mort ens fa por i respecte, i malauradament, la societat en la qual vivim, ho considerem un succés dolent i complicat de tractar, a diferència d'altres cultures les quals ho viuen com una festa. Tal com ens evidencia la psicòloga entrevistada: “penso que com que no hem sabut mai molt bé com afrontar-ho o com poder-ho integrar bé, el què hem decidit és fer veure que no passa. I aquestes coses que fem veure que no passen, són les que s'acaben convertint en un tabú. Crec que és perquè no sabem molt bé com afrontar-ho ni integrar-ho els adults, i això ho anem transmetent al llarg de les generacions. També perquè vivim la mort com una desgràcia, com un fet dolent, com una cosa terrible” (Entrevista 1, psicòloga). Quan naixem no tenim por de la mort, és a mesura que ens anem fent grans quan comença aparèixer. De la Herrán, González, Navarro, Bravo i Freire (2000) descriuen que «la por a la mort comença a aparèixer entre els 5 i 6 anys i ve acompanyada de l'entorn cultural» (p.6).

Als adults no ens han educat ni format en pedagogia de la mort i el dol i inevitablement transmetem aquest sentiment de temor cap als més petits. Implicant doncs, no deixar-los assistir als funerals, ni al tanatori, maquillant la realitat o dient-los mentides les quals creen confusions als infants. D'aquesta manera ho expressa Miret (2016), on conclou que "la majoria de famílies no parlen de la mort, ja que des de fa uns anys, i principalment a les grans ciutats, s'ha obviat el fet de morir" (p.6). Però el què els adults no recordem en moltes situacions, és que els nens i nenes s'interessen per la mort des de molt petits, ja que elaboren preguntes en relació aquest tema. Aquest fet ens l'afirmen de la següent manera una mestra del grup de discussió: "el problema és que el tema és tabú, perquè nosaltres mateixos els hi diem: "ai no parlem d'aquestes coses, això ens passarà quan siguem grans". Els hi amaguem, ja que no els deixem anar a l'enterrament" (Grup de discussió, mestra tutora de P4). Aquesta evidència es pot vincular amb el que afirma Torralba (2008) «van creixent i s'han fet grans sense entrar a un cementiri, sense acompanyar a una persona al final de la vida o sense haver d'enterrar un familiar» (p.6).

L'anàlisi de documents, concretament del PEC i la Pàgina Web del centre, m'han permès reafirmar que hi ha un silenci en relació al tractament de la mort, ja que al llarg de tot el document no se'n fa cap tipus d'esment. Des de l'escola no es contempla l'opció d'introduir-ho a l'aula, primerament perquè a la majoria de mestres els fa por la mort i la idea d'explicar aquest concepte als i les alumnes no el conceben, ja que el més habitual és protegir-los del que és dolent i el què ens espanta i desconeixem. I segonament, perquè no disposen d'eines ni recursos per portar-ho a terme, ja que no s'acostuma a fer cursos de formació de pedagogia de la mort i el dol. D'aquesta manera ho exposa Torralba (2008) «en la majoria de casos la mort, en els centres educatius, agafa de sorpresa. Poques són les vegades en què es treballa de forma preventiva, i encara menys, els centres que tenen unes pautes d'actuació o unes orientacions que prevegin els diferents casos amb què es poden trobar» (p.6).

Paradoxalment, anys enrere el sexe també era un tabú, però avui en dia ha deixat de ser-ho, o si més no, en menys mesura. Tal com deien Esquerda i Agustí (2010) on «a finals del segle passat, parlar d'aquest concepte resultava estar prohibit, d'una banda pel que fa a la intimitat de les relacions, i d'altra banda, la forma que utilitzaven per explicar als infants què era un nadó» (p.5). Ara s'ha convertit en un tema habitual i comú a parlar i a ser tractat des de ben petits i no s'acostuma a entendre com un aspecte que s'hagi d'amagar. No obstant això, en referència a la mort i el dol no s'ha avançat,

d'aquesta forma ho evidencia una mestra del grup de discussió: "la sexualitat és un tema que nosaltres entenem i està a les ciències, però la mort ningú ens l'ha explicat" (Grup de discussió, mestra de psicomotricitat). És a dir, les ciències han donat respostes a la sexualitat però en canvi no n'han donat respecte a la mort. Independentment de les creences i ideologies de cada persona, ningú sap que ve després de la mort i aleshores resulta molt complicat d'entendre i d'explicar i més si es tracta d'infants, perquè ningú té la solució.

Tot i això, si el sexe ha deixat de ser-ho, de mica en mica s'hauria d'introduir la idea que la mort no fa por ni atemoreix, i que el pensament de cada persona s'ha de respectar però parlar-ho des de ben petits permetria que aquest tema no fos tant tabú. Els nostres avantpassats, els resultava més habitual parlar de la mort perquè era un fet molt present. No s'investigava tant com ara perquè no hi havia els recursos per portar-ho a terme. I per tant, quan una persona patia una malaltia greu, era molt difícil d'aplicar-hi tractament. En canvi, avui en dia, hi ha hagut un avenç tecnològic i farmacèutic molt important fet que implica que allarguem més la vida. És a dir, com a societat en la qual vivim, volem viure el màxim d'anys possibles i no contemplem la mort perquè l'esperança de vida és molt més alta en comparació amb fa molts anys. Considero que els humans volem ser feliços i viure el present, oblidant la majoria de vegades, que la vida és un procés en el qual anem passant per diverses etapes, fins que morim.

4.2.2 Els infants també perceben la mort

Els nens perceben la mort, encara que ens sembli que per ser petits no seran capaços d'entendre-ho, així ho justifica Kroen (2002) «independentment de si els infants poden comprendre o no la mort, el que sí que es pot identificar és el fet que la perceben» (p.8). És evident que no ho viuen igual que una persona adulta, ja que no disposen dels coneixements necessaris per així poder-ho entendre de la mateixa manera, però perceben per exemple, que els seus pares estan tristos, que ploren, que les rutines han canviat, ja que s'ha d'assistir al tanatori, al funeral, etc. i això, malauradament, els afecta. Així afirma la psicòloga la percepció que els infants tenen respecte a la mort: "El què passa és que els nens el que perceben és el canvi. Són molt sensibles al canvi. Qualsevol situació que generi un canvi en la seva percepció de les coses o situació de

vida ells tenen una reacció a això, per descomptat. Amb la mort hi ha un canvi molt gran, així que naturalment els nens perceben la mort” (Entrevista 1, psicòloga).

Aleshores això implica que en moltes ocasions tendim a maquillar i amagar la realitat per por que no pateixin quan al cap i a la fi, el que necessiten és tenir respostes coherents en relació al succés. Així ho exposa Miret (2016) «és molt potent a escala emocional tractar aquest tema en l'àmbit educatiu: què pensen uns i altres en relació a la mort, com a professionals de l'educació resoldre els dubtes que els més petits es plantegen, igual com les qüestions que es puguin formular» (p.7). Els infants s'angoixen i senten molt dolor en relació al concepte de pèrdua, no només la dels éssers humans sinó en general. Per exemple, quan un nen molt petit perd el seu xumet o el seu peluix amb el qual dorm cada nit, això implica que pugui desenvolupar les mateixes emocions que si perdés la seva mare o el seu pare. Ja que tal com ha expressat la psicòloga entrevistada, qualsevol tipus de canvi els crea una reacció difícilment controlable.

El patró que tenen i segueixen els i les alumnes és el dels adults, ja que aquests són els seus principals referents. Per tant, és obvi que estan influïts per les respostes que els proporcionen, d'aquesta manera ho evidencia la mestra entrevistada: “en cas de mort, actuen amb tota la naturalitat del món: “està al cel com la meva àvia”, “ja la veurem algun dia”. No n'eren conscients. Les respostes van ser normals, una mica com si una nena marxés de vacances i no la veiéssim més” (Entrevista 2, mestra). Tal com diuen Esquerda i Agustí (2010) «els infants creuen que és un succés que no els ha de passar a ells i acostumen a relacionar-ho amb estats o situacions temporals, per exemple, la son o un viatge» (p.9). Així doncs, en cas de mort, es pot identificar que cada infant presenta la seva pròpia opinió, i aquesta construcció ve donada pel que han escoltat dels seus pares i/o mestres. Aleshores, em permet concloure que l'opinió i visió de l'adult és molt influent, no només en relació a la mort i el dol sinó en la vida en general. Com a adults, es busquen respostes intencionades, és a dir, pensades perquè no angoixin a l'infant, i exemples com els que va expressar la mestra de l'entrevista 2, ens afirmen que els pares i mares, i també les mestres, expliquen la mort a través de realitats maquillades.

En tot cas, es pot afirmar que la majoria d'alumnes entenen la mort com un succés que passa quan ets avi i per tant, estàs malalt. Així ho evidencien les mestres del grup de discussió: “els nens entenen la mort que no pot passar en cap més moment excepte quan siguis avi, llavors ja ho veuen més normal. Perquè un avi ja és molt gran, no pot,

no pot caminar i això sembla que ho tenen bastant clar. Amb els avis normalment, quan et pregunten perquè han mort, ells mateixos ja diuen que estava molt cansat, que era molt vellet, estava molt malalt" (grup de discussió, mestra tutora de P4). Per tant, aquí ens demostra que els nens i nenes ja tenen el concepte de mort present, encara que considerin que només es moriran quan siguin molt grans. És a dir, no ho entenen com un fet que pugui succeir a qualsevol edat. No obstant això, hi ha infants que s'angoixen quan es parla de la mort, ja que creuen doncs, que ells es moriran i tothom del seu entorn també. Aleshores, pensar que normalment t'acostumes a morir quan ets avi i per tant, quan ja ets molt vellet, és una forma de no fer-los patir ni angoixar-se. Tal com ho evidencia la psicòloga entrevistada: «alerta també amb introduir la idea que qualsevol persona es pot morir en qualsevol moment, perquè això genera una sensació d'inseguretat molt forta. Que ni els adults som capaços d'assumir-la» (Entrevista 1, psicòloga).

Relacionant-ho amb el que expressen Esquerda i Agustí (2010) afirmen el següent, «la mort resulta ser un fenomen molt complex; és difícil d'entendre des de totes les edats, tant amb criatures i adolescents però també per part dels adults. Entendre la mort implica tenir adquirits mecanismes d'abstracció i a la vegada d'interiorització i tot això, associat amb una càrrega emocional» (p.8). Com a mestres, quan exposem el tema de la mort dins l'aula, hem d'intentar que no es produeixi l'efecte contrari entre massa i poc, i el que necessitem és trobar l'equilibri. És a dir, d'una banda, si parlem de la mort de forma excessiva, sense escrúpols i sense tenir cura, el que s'aconseguirà és crear una angoixa general als infants. D'altra banda, si el que pretenem és parlar-ne molt poc o directament obviar el tema, convertirem la mort en un tabú, amb la falsa creença que estem protegint als i les alumnes de qualsevol fet que els pugui causar angoixa. Aleshores, quan es pretén afrontar la mort i el dol dins l'aula, s'ha de donar molta importància al llenguatge que usem i tenint en compte, sobretot, que els infants podran fer-nos preguntes molt diverses en relació aquest concepte. La mort i el dol són aspectes que han de donar lloc a la formació integral dels alumnes, així ho relata Miret (2016) «són conceptes que apareixen en la vida dels infants i per tant, aquests tenen dret a saber què passa i a rebre coneixement, ja que pel contrari, podria crear-los-hi inseguretat, por i ansietat» (p.6).

4.2.3 Acompanyar a l'infant en la pèrdua d'una persona estimada

Tot i que cada vegada hi ha més recursos per tal d'actuar en cas de mort a l'escola, és evident que com a mestra no pots abordar-ho tu sol/a. Malauradament, quan es pateix la pèrdua d'una persona propera dins l'àmbit educatiu, és important comptar amb la presència i el suport de professionals externs per abordar la pèrdua amb les menys complicacions possibles. Tal com ens evidencia la mestra de l'escola on va morir una alumna: "ens vam posar en contacte amb la referent del dol de Girona i va pujar cap aquí l'escola. I els de l'EAP que són els qui ens van assessorar molt també. Després va haver-hi tot el treball amb les mestres, amb els psicòlegs del SEM, amb totes les persones que estaven a la piscina i van venir dos o tres dies al centre i donaven suport a les mestres. El que tenim com a recurs material, és la maleta del dol, que està plena de contes, lectures, llibres informatius, etc." (Entrevista 2, mestra). En situacions així, és a dir, d'accidents greus, cal actuar amb rapidesa i tenir molt clar quin és el paper de cada persona de l'escola i quines són les actuacions que cal seguir.

L'ajuda de professionals és fonamental, perquè no només s'ha de donar suport als i les alumnes que formen part del centre sinó que també s'ha de donar resposta a les famílies. Tot i això, s'ha de tenir molt present des de la comunitat educativa, que els professionals externs acostumen a assistir a l'escola just en el moment que s'ha produït l'accident per tal de donar suport, però el procés de dol és molt més llarg, aleshores és bàsic que els docents rebin formació per tal que puguin continuar proporcionant ajuda pal·liativa als seus alumnes. En el cas que a un/a alumne/a se li mori una persona molt propera com el pare o mare, o un company/a de classe, cal que sigui el seu referent el qui l'acompanyi en el procés de dol, quan se'ns mor una persona que estimem necessitem el suport de les persones amb les quals tenim establert un vincle, i en el cas dels més petits, aquests acostumen a ser els seus pares i dins l'escola el/la tutor/a.

Quan es produeix una mort a l'escola, és imprescindible portar a terme un acte de comiat, ja que resulta ser un bon recurs per tancar el fet que ha succeït. En aquest cas, la mestra que ho va viure en primera persona ens ho relata de la següent manera: "vam fer un acte de comiat: va ser un acte curtet, ens vam ajuntar tots al pati d'Infantil. A expressió escrita havien treballat un poema de les papallones i la germana va escriure aquest poema per la Mireia i li va posar quan la van enterrar i li va fer uns dibuixos de papallones. Cada nen va fer unes flors i li vam fer una papallona gran amb un mural i

cada nen li va enganxar la seva floreta a la papallona. Vam fer un acte parlant una miqueta i cantant el poema de la papallona i després tots els nens van enlairar un globus. I aquí vam tancar el tema i penso que va anar molt bé" (Entrevista 2, mestra).

Aquest tipus de ritual, em permet identificar que els i les alumnes van ser els principals protagonistes i que per tant, no van retirar-los sinó que el què van fer va ser fer-los participants. Relacionant-ho amb l'apartat del silenci de la mort, on s'ha relatat que la majoria d'adults tendeixen a no deixar-los assistir als enterraments, tanatori, etc. per tal que no experimentin el patiment. Així en fa èmfasi Díaz (2016) «els més petits han de créixer sabent que és el patiment, ja que si no s'exposen a aquest fet, tendiran a frustrar-se i per tant, tampoc desenvoluparan habilitats necessàries per enfrontar-se a situacions d'aquest tipus quan siguin adults» (p.7). Com a punt a afegir, considero que els infants del segon cicle d'Educació Infantil, no tenen les eines ni els coneixements necessaris per opinar en relació al tipus de ritual de comiat que es pot portar a terme en cas de mort d'una persona que forma part de la comunitat educativa. Però a mesura que van creixent, principalment els de cicle superior o Educació Secundària Obligatoria, seria interessant deixar-los opinar i proposar tipus de rituals i/o activitats a desenvolupar.

Un altre recurs per desenvolupar un comiat però de caràcter més espiritual és el que ens explica un mestre del grup de discussió: "amb una escola que vaig estar, es va morir el pare d'una alumna de la meva classe. La nena feia P5 i es va fer una cerimònia tota l'escola, i era com espiritual. La gent portava espelmes, es va fer com una el·lipsi a terra i la gent hi va anar ficant espelmes i també es va cantar alguna cançó. Una altra activitat en conjunt va ser anar al tanatori. Va ser una activitat molt diferent, ja que això normalment no es fa a les escoles" (Grup de discussió, mestre tutor de P3). Els rituals d'acomiadament permeten alliberar les emocions, estimulen a fer un treball de dol i t'ofereixen l'opció a acomiadar-te. I sí que és cert que els actes de connotació religiosa segueixen una estructura molt pautada (tanatori, enterrament, missa, etc.) i en canvi, amb els que són més laics en moltes ocasions no se sap què fer o com portar-ho a terme perquè no hi ha unes pautes establertes.

Tot i això, cada escola pot desenvolupar-ho segons les seves ideologies i les seves creences, però independentment d'això, hauria de ser un recurs molt present, ja que d'aquesta manera els infants podran entendre el què ha passat. D'aquesta forma ho vinculo amb el que expressa Díaz (2016) on «la societat en general, adopta la falsa creença que els més petits tenen dificultats per processar i entendre la mort d'un ésser

estimat. Per aquest motiu, tendim a donar explicacions errònies que només implicaran portar al nen o nena a una confusió més gran que pot generar complicacions» (p.7). Per tant, portar a terme un ritual de comiat dins la comunitat educativa pot esdevenir molt beneficiós per als i les alumnes, no només per entendre què significa morir sinó també en l'àmbit de les emocions per tal que aquestes puguin ser exterioritzades i tractades.

Com he comentat anteriorment, quan es produeix la pèrdua d'una persona que forma part del centre hem de tenir present que podem comptar amb el suport extern de professionals per tal d'abordar el dol més fàcilment. Aquests rituals de comiat, són només alguns exemples per tal abordar i gestionar la mort i el dol i cada escola pot adequar-ho segons els seus criteris ideològics. El què acostuma a ocasionar-se a la majoria d'escoles és que eviten el succés i es té adquirida la falsa creença que si no se'n parla, els problemes no existeixen i els alumnes no patiran ni s'angoixaran. Els més petits només demanen respostes al fet que ha passat i desenvolupar un acte de comiat és una bona eina per acceptar el succés. A més, si no els brindem l'oportunitat que puguin expressar-se i parlar-ne, no sabrem com estan vivint i construint el dol. No només amb la mort i el dol, sinó amb tots els fets, cal que els deixem que puguin explicar-ho i preguntar tot el que necessitin. Tal com afirmen Eddy, Pierre, Alles i Monismith (1983) "si els educadors donessin un cop de mà en millorar les habilitats que tenen relació amb la mort i el dol, aconseguirien ajudar als nens i nenes a superar les emocions vinculades amb aquests conceptes" (p.7). No obstant això, les mestres són les primeres en no tenir adquirides les suficients habilitats per abordar la mort i el dol, per tant, resulta molt complicat.

4.2.4 Eines per elaborar el dol amb nens

Cal tenir a l'abast recursos per tal de poder afrontar i abordar el tractament de la mort i el dol dins l'àmbit educatiu. No hi ha maneres correctes o incorrectes de gestionar el dol, però sí que hi ha eines que ens permeten viure-ho amb menys angoixa i patiment. Primer de tot, tal com ho relata la psicòloga: "és molt important que amb els nens se'ls expliqui les coses tal com són. Òbviament, no cal explicar les circumstàncies de la mort o què és el que ha passat en aquest sentit, però sí que s'ha d'explicar què vol dir que una persona ha mort" (Entrevista 1, psicòloga). Per tant, cal que en primer lloc tinguem molt clara aquesta premissa, ja que és bàsica per poder elaborar el dol. És més beneficiós

per a l'alumne, no amagar tota la informació i dir la veritat en tot moment, ja que perceben gestos, sentiments, reaccions, etc. D'aquesta forma exposen Esquerda i Agustí (2010) els aspectes a tenir en compte de la mort, «respectar el seu ritme i l'evolució individual, fixar-nos en el llenguatge, observar el seu joc, ser receptius als sentiments» (...) (p.10). Si es porten a terme tot aquest conjunt de punts i es té en compte i present el que ha evidenciat la psicòloga, està comprovat que una vegada en la vida adulta els resultarà més fàcil afrontar la mort i el dol perquè els hauran educat des de petits per poder-ho fer. Podran comprendre perquè apareixen unes emocions i no unes altres i a la vegada, sabran exterioritzar-les. Si tot això s'aconsegueix, la mort deixarà de ser un tabú perquè en menor o major mesura no els farà por ni les espantarà. Però darrere de tot això, hi ha d'haver un treball molt constant de la societat, perquè la mort forma part de la vida i no és només una tasca de l'educació. Tot i això, com a mestres hem d'intentar que no només els i les alumnes, sinó també els pares i mares prenguin consciència i coneguin la realitat de la pedagogia de la mort i el dol.

Aleshores, és important també, entendre que no hi ha jerarquia de gravetat de la mort, tal com ho esmenta la psicòloga entrevistada: “no és més greu ni més dolorós que mori un fill, un pare o un tiet. L'important és el dolor que sentim cada un de nosaltres. Jo crec que amb els nens, és molt interessant treballar-ho quan han passat coses, però també crec que a les escoles haurien de parlar de la mort, ara que es comença a fer educació emocional” (Entrevista 1, psicòloga). És a dir, cada persona sent la mort i la viu d'una manera diferent, i en qualsevol cas, s'han de respectar totes les emocions, tal com diu Miret (2016) on exposa que «no hi ha emocions positives o negatives, ja que totes apareixen per tal de complir una funció» (p.15). Cal que com a mestres, sapiguem interpretar-les i deixar que els infants puguin plorar, estar enfadats o tristos, el més important és que se sentin acompanyats quan perden una persona estimada. En definitiva, no hi ha jerarquia de gravetat de la mort, però sí que s'hauria de classificar el tractament segons l'edat, ja que els nens i nenes d'escola bressol no tenen integrats els coneixements necessaris per poder-la comprendre, en canvi els de tres a sis anys ja la perceben i dins d'aquesta etapa ja es poden detectar diferències.

Per exemple, els de P5 en parlen més i ho veuen com un fet molt habitual i els interessa el tema de la mort. En canvi els de P3 no en donen tanta importància ni la comprenen igual que els de sis anys. A mesura que van creixent, van prenent consciència, per tant, la psicòloga afirma el següent: “Per edats segur, és a dir, els nens no tenen consciència

de la mort fins a una edat concreta. Llavors, és molt diferent els nens de deu o onze anys que els nens de tres o quatre” (Entrevista 1, psicòloga). Així doncs, evidenciant el que expressa la psicòloga, com a mestres hem d'adaptar el tractament de la mort a partir de les necessitats dels alumnes i del moment evolutiu en el qual es troben, tenint en compte el que afirmen Esquerda i Agustí (2010), on consideren que els nens i nenes d'entre 2 i 5 anys «veuen la mort com un fet temporal, reversible i de causa externa» (p.9).

Una vegada estructurada aquesta primera part, un altre recurs molt interessant, per treballar la mort i el dol tant de manera preventiva com pal·liativa, és explicar contes que siguin d'aquesta temàtica per tal de sensibilitzar als infants, tal com evidencia la psicòloga entrevistada: “jo crec que amb els nens explicar contes és un recurs fantàstic. Els contes i també les cartes. Proposar als nens que escriguin una carta, per exemple, a aquella persona que ja no hi és, inclús un dibuix. Tant les cartes com els dibuixos, són tècniques projectives, projectives significa que amb alguna cosa tu projectes el que tu estàs sentint, el que vols dir, el que vols expressar, i aquestes amb els nens funcionen molt bé. Però els contes van molt bé per entendre coses. Perquè a vegades als nens els hi expliquem coses amb el nostre llenguatge i no acaben d'entendre molt bé el que els hi volem dir” (Entrevista 1, psicòloga). Actualment, cada cop més, trobem contes per afrontar diverses situacions de la vida. I en el cas de la mort i el dol, n'hi ha un munt i pensats per diferents edats. Els autors tenen formació en dol i la mort i per tant, són molt curosos a l'hora de redactar-los, empatitzant amb l'edat del públic al qual s'adrecen i transmetent un potent missatge que serveixi per actuar i gestionar situacions d'aquest tipus a l'escola. Recordant la definició de dol segons Attig (1991) el qual diu que és «una emoció intensa que ens fa sentir summament afligits, dèbils, indefensos i impotents» per tant, els contes són una bona eina per fer que el procés de dol sigui més fàcil i no tan carregós (p.12).

No obstant això, tot i haver comentat que els contes són un recurs que s'haurien d'utilitzar tant preventivament com pal·liativament, perquè és la millor manera de sensibilitzar en aspectes de la mort i el dol, la majoria de mestres ho acostumen a utilitzar una vegada ha passat el succés. No només passa amb els contes, sinó amb el tractament de la mort en general, que s'actua una vegada ha passat, perquè la mort és un tabú. Tot i això, s'evidencia que el més idoni seria treballar-ho preventivament, tal com s'afirma en l'entrevista a la psicòloga: “jo crec que l'ideal és treballar-ho de forma

preventiva. Ara, no et sé contestar a quina edat és una forma preventiva. A l'escola bressol per descomptat que no, no són incapaços d'integrar coneixements. Explicar la realitat però també dient que les persones ens morim quan ens fem velles, que és el que passa normalment" (Entrevista 1, psicòloga).

Si es treballa de forma preventiva, quan un infant perdi algú proper i estimat serà més fàcil de gestionar, perquè ja hi estaran avesats. Així ho justifiquen Cortina i de la Herrán (2011) «els infants podrien beneficiar-se si en el seu entorn es parlés amb total naturalitat en relació aquest tema» (p.5). És a dir, no els hi resultarà de nou perquè en diverses ocasions ja se n'haurà parlat, igual com ho relata una de les mestres del grup de discussió, que tot i ser-ne conscients d'aquest tractament, els costa posar-ho en pràctica: "l'ideal potser seria anar un dia al cementiri, però la majoria de gent no ho fa. I llavors ho fas tot de cop i costa més. Però jo crec que si es comença a parlar de molt petit, és millor" (Grup de discussió, mestre tutor de P3). En aquest cas, els mestres del grup de discussió, veuen viable i oportú l'opció de visitar el cementiri o bé parlar-ne des de petits, però malauradament no ho posen en pràctica perquè no saben com fer-ho ni tenen les eines per desenvolupar-ho.

4.2.5 La importància d'un bon treball emocional

Com bé se sap, cada cop més es porta a terme educació emocional a les escoles, tot i que anys enrere pràcticament es desconeixia aquest tipus d'educació, de mica en mica ha anat prenent cabuda als centres. Les mestres tenen l'objectiu de formar-se per poder-ho treballar des que els més petits entren a l'escola fins que en surten, per tal de preparar-los i formar-los emocionalment per a la vida adulta. En el cas de la mort i el dol, és evident que també s'ha de vincular-hi. Quan patim la pèrdua d'una persona propera i estimada es dona lloc a emocions com la ràbia o la tristesa, i ens colpeixen, ens sorprenen, ens intriguen i totes aquestes no podem categoritzar-les com a positives o negatives, ja que totes apareixen per alguna necessitat. Tal com afirma Miret (2016), en la línia del que expressa «cal tenir present que s'ha d'atendre als i les alumnes a partir de l'emoció que senten» (p.15). Aleshores hem de saber educar-les i tractar-les, ja que si les acollim i les acceptem, existeixen per complir una funció i després desapareixen. Així en fa referència la psicòloga entrevistada: "tal com els adults, ens va bé acompanyar-nos dels nostres amics, de les persones que estimem, els nens al final, la

seva xarxa social són els nens i nenes de la seva classe, sobretot la seva família, però també els nens i nenes de la classe. Llavors, sentir-se acompanyat en una situació així, pels companys de classe, pot ser molt oportú” (Entrevista 1, psicòloga).

Així doncs, escoltar-los i crear espais que permetin als alumnes parlar, és el millor que podem fer, ja que tenim la falsa creença de pensar que com que són petits no la perceben i per tant, no estan ni tristos ni enfadats, perquè els infants tots viuen feliçment. Així ho justifiquen Cortina i de la Herrán (2011) «la por dels adults ha convertit la mort en un tema tabú, especialment a les societats occidentals. En moltes ocasions, aquest fet ve influït perquè es creu que els nens i nenes no tenen les eines suficients, siguin emocionals o cognitives, per enfrontar-s’hi» (p.5). Però com ja he comentat en el punt dels infants també perceben la mort, és evident que sí, i que en menor o major mesura entenen el concepte. Quan un infant rep la notícia de la pèrdua d’una persona familiar i propera per a ell, resulta esdevenir un xoc molt fort i un canvi molt dur en la seva vida. Perceben el canvi, per tant, apareixeran unes emocions i cal saber què fer en casos com aquests.

D’una banda, les mestres del grup de discussió, vinculen el tema de la mort i de dol amb l’educació emocional, ja que tal com afirma un mestre: “jo els parlo més a escala d’emocions, els hi demano si estan tristos, si els troben a faltar, etc. però no vaig més enllà” (Grup de discussió, mestre tutor de P3). Aquí es pot comprovar com són conscients que s’ha de relacionar i que és important fer-ho, però també ens demostren que no tenen les eines necessàries més enllà de demanar si estan tristos o no. La mort és un tabú pels adults i com que ens fa por, optem per obviar-ho i no tractar-ho ni de forma preventiva ni paliativa. D’altra banda, moltes vegades, considerem que la millor opció és programar una activitat, ja que això ens genera una sensació de seguretat i així podem tenir la classe sota control perquè està tot pensat i organitzat. Però, la psicòloga evidencia que el què cal és: “també preguntar molt als nens com estan i com se senten. Moltes vegades pensem molt amb això: en fer una activitat i veure quin impacte té. Amb els nens els hi preguntem molt poc: “com estàs”?, “tu què en penses d’això que ha passat”?, “què n’opines”?, “tu com ho veus”? Això és molt necessari” (Entrevista 1, psicòloga).

Considero que el què diu la psicòloga és molt cert, ja que d’una banda, moltes vegades ens oblidem de fer preguntes com les que ha esmentat només pel fet de creure que són petits. Els infants també senten i tenen emocions i sentiments en el seu dia a dia. I més,

quan es produeix una pèrdua perquè el canvi que viuen és molt gran, ja que tal com relata Díaz (2016), «el dol implica treball personal, és necessari una elaboració personal i realitzar un conjunt de tasques» (p.12). Per tant, preguntar com estan és primordial. I d'altra banda, els professionals tendim a no deixar que apareguin les emocions que Miret (2016) esmenta «ràbia, gelosia, impotència, sentiment de culpabilitat, por, inseguretat (...)» (p.15). Ja que com a societat, no ens podem permetre el fet d'estar tristos ni plorar. L'objectiu principal és intentar evitar tot això, i quan hi ha una pèrdua això és impossible.

4.2.6 Aspectes religiosos i espirituals en l'acompanyament al dol

Fa molts anys, la societat estava molt influïda per la religió, aquí principalment la catòlica. Els diumenges, les famílies acostumaven a assistir a missa i feien totes les celebracions pertanyents a la religió (bateig, comunió, casament, funeral, etc.). La religió et permet donar una explicació a la mort i això als humans ens tranquil·litza quan patim una pèrdua. No obstant això, de mica en mica la societat occidental cada cop és més laica, és a dir, moltes persones no tenen cap referent amb qui creure. Però curiosament, hi ha un fet que em sorprèn i el qual vull destacar i és que actualment hi ha un ritual civil per casar-se, però en canvi quan algú es mor tothom va a l'església i opten per un funeral de caràcter religiós, perquè com he expressat anteriorment, el ritual de comiat religiós és molt pautat i ens permet tenir la situació sota control, ja que en tot moment sabem què toca fer. No obstant això, és evident que hi ha moltes famílies que encara són practicants del catolicisme i en aquest cas, es pot reflectir en les creences que tenen els pares i les mares de l'escola a l'hora d'abordar el tema de la mort i el dol i així ho expressa la psicòloga en l'entrevista: "Això és molt complicat quan hi ha creences religioses diferents dins d'una mateixa aula. El pas previ és parlar amb els pares. Això gairebé amb tot. Hem de saber com els pares estan abordant aquesta situació, què estan explicant els pares als nens" (Entrevista 1, psicòloga).

Per tant, resulta un problema quan hi ha tanta diversitat d'opinions i si reunim els pares i les mares per conèixer cada situació serà més fàcil de poder-ho tractar, així ho comparteixen una de les mestres del grup de discussió: "el què passa, és que una mica tu com a mestra, moltes vegades m'he trobat amb el dilema de com són les creences personals o com tu com a persona pots afrontar el dol o ho faries afrontar. Per exemple,

com tu penses que les famílies ho creuen. Llavors tu com a mestra, què dius? Has de ser respectuosa. Jo penso que potser en parlaríem més, si nosaltres sabéssim una mica més, com ho pensen les famílies, perquè tu podries explicar el què creus tu” (Grup de discussió, mestra tutora de P5). Com que cada família té creences diferents, com a mestres cal respectar-les totes, però aquest fet comporta que cada alumne/a entengui i compregui la mort d'una manera diferent. Aleshores si uns pares expliquen al seu fill o la seva filla que una persona que ha mort llavors es converteix en una estrella, això és una falsa creença, ja que hi ha altres nens i nenes que els hi hauran explicat completament diferent.

Així ens ho afirma en l'entrevista a la psicòloga: “pels nens igual, és molt més fàcil pensar que l'avi és una estrella i que jo per la finestra el puc mirar i puc parlar amb ell i segueix estant allà. És més fàcil això que no pas pensar que ha desaparegut completament de la meua vida. És molt complicat de gestionar, però a vegades, el que sí que es pot fer és: “La Jana pensa que el seu avi és una estrella, perquè ho han viscut així i potser ho és. En canvi el teu avi, potser ha anat a parar a un altre lloc o a casa ho heu parlat d'una manera diferent. Perquè si no això és un embolic” (Entrevista 1, psicòloga). Així es pot vincular amb el que expressa Díaz (2016) la qual considera que «les paraules com *mort*, *moribund*, *malaltia terminal*, etc. als adults ens creen impressió i la solució és substituir-les per altres expressions, com per exemple: *ara pot descansar*, *està a un altre lloc*, *ha marxat de viatge*, les quals no ens sonen tan brusques, però no obstant això, no permeten que els infants entenguin la mort com una realitat i com un succés que forma part de la vida» (p.6).

Tendim a mentir els infants en relació a les creences que té cadascú, i al cap i a la fi els més petits, quan una persona mor el que volen és saber el què ha passat, tal com expressa la mestra entrevistada: “hi ha nens que se'ls hi ha amagat més i els seus pares van decidir no anar a l'enterrament i no parlar del tema, aquests doncs, necessiten saber on és la Mireia. Els nens ens demanen, però on està? Necessiten aquestes respostes. Un dia amb la referent del dol juntament amb els pares parlaven que les famílies tenien aquest dilema de no saber com explicar-los-hi. I una mare deia: “jo vaig portar la meua filla a l'enterrament i li vaig dir que la Mireia era dins la caixa”. I la referent del dol li va dir: “perfecte, perquè ara la seva filla té consciència que està a la caixa. S'hauria d'anar al cementiri, perquè el problema és no saber on està”. El dilema una mica és aquest” (Entrevista 2, mestra). El ritual del funeral té un sentit molt important, ja que permet

acomiar-se de la persona estimada i moltes vegades els infants se senten exclosos i pensen que no hi van perquè estan castigats, fet que ocasiona un augment del sentiment de culpabilitat. Així ho pot corroborar Miret (2016) «quan es produeix una pèrdua, els adults prefereixen portar els seus fills i filles a l'escola en comptes d'anar al tanatori o cementiri a acomiar-se de la persona que ha mort» (p.6). Per últim, vull destacar que els adults no tenim respostes per tot i és totalment normal. Els infants tendeixen a preguntar molt i a fer preguntes que segons en quin moment ens les formulin no sabem què contestar, aleshores no ha de ser cap impediment explicar-los que en aquells instants no podem respondre'ls i que ho farem més endavant.

Així doncs, una vegada finalitzada l'anàlisi i discussió de les dades, m'ha permès l'elaboració del protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola, el qual en faig referència en el següent apartat.

5. Disseny del protocol d'actuació

A continuació, presento el disseny del protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola, fruit de l'anàlisi i discussió de les tècniques de recollida de dades, que en aquest cas eren les dues entrevistes, el grup de discussió i l'anàlisi de documents.

En primer lloc, vull comentar que el protocol que desenvolupo tot seguit és d'actuació, per tal de donar resposta planificada a les situacions de pèrdues a les escoles. Però el més ideal seria elaborar-ne un de preventiu, amb la finalitat de sensibilitzar a la comunitat educativa, en relació a la pedagogia de la mort i el dol. Aleshores, em centraré en el primer, és a dir, el d'actuació, i en relació al segon en faré diverses aportacions al final del document. Així doncs, a continuació realitzo el protocol d'actuació de manera detallada i estructurada a partir de diversos passos i per últim, presento un esquema per tal que quedi sintetitzada tota la informació.

1. Quan un/a alumne/a pateix la mort d'una persona propera i estimada cal que les actuacions no es divideixin per jerarquia de gravetat sinó per edats. És a dir, és indiferent si amb un infant se li mor el pare o la mare, l'avi o l'àvia, el germà o la germana o un company o companya de classe. Cadascú viu la mort a la seva manera i s'han de respectar totes les emocions i reaccions. No obstant això, sí que s'ha d'actuar d'una manera o una altra segons l'edat de la persona que ha viscut la mort, principalment amb els més petits, ja que són els més sensibles al canvi. Aleshores, la divisió d'edats més idònia seria la següent:

- Educació Infantil (2n cicle, ja que els del 1r cicle no perceben la mort).
- Cicle Inicial.
- Cicle Mitjà.
- Cicle Superior.
- Educació Secundària Obligatòria.

2. El següent pas, i un dels més importants, és parlar amb els pares i mares dels alumnes, per tal de veure el pensament i les creences de cada família, tenint en compte que actualment la mort i el dol resulten ser un tema tabú, és a dir, que a la majoria de famílies els resulta complicat tractar-ho amb els seus fills, i el mateix succeïx a les

escoles. Per tant, l'opció més correcta seria a l'inici de curs fer una reunió per conèixer cada situació. Si en aquest cas, la xerrada no s'ha pogut portar a terme, el què cal en cas d'una mort molt propera, la qual pot afectar profundament a l'alumne/a, és comptar amb el suport extern: EAP, referent de dol dels Serveis Territorials, psicòlegs del SEM, maleta del dol, etc.

3. Una vegada realitzats tots aquests passos, és moment d'actuar quant als infants, per tant, els ítems que s'haurien de seguir són:

- Parlar-ho molt, deixar que parlin i preguntin tot el que necessitin. Hem de tenir en compte que com més grans són, més ho entenen, per tant, a P5 probablement es parlarà i s'ho qüestionaran més que no els de P3 o P4. Respectar, acceptar i validar els sentiments i les emocions, (ràbia, gelosia, impotència, sentiment de culpabilitat, por, inseguretat, incertesa, enyorança, tristesa, sentiment d'alleujament) també és important, ja que no podem negar-les ni ignorar-les.

- Les respostes i les explicacions han de ser: curtes, clares i entenedores. No podem enganyar-los ni tranquil·litzar-los falsament.

- Preguntar-los com estan i com se senten (educació emocional): "com estàs?", "tu què en penses d'això que ha passat?", "què n'opines?", "com ho veus?", etc. Acompanyar-los és bàsic i fonamental, ja que busquen sentir-se cuidats a través de la persona amb la qual tenen més afecció. En una situació així, també els a ajuda sentir-se recolzats pels companys de classe, ja que són la seva xarxa social. És important també, fixar-nos en el llenguatge que empra l'infant per tal de poder observar els seus sentiments.

- Dir la veritat i no maquillar la realitat, els infants volen respostes certes, expressions com: "se n'ha anat al cel", "és una estrella", "se n'ha anat", "ara descansa per sempre", "ha desaparegut", "la mort és com dormir", "com un llarg viatge", "Déu se l'ha emportat", etc. és millor obviar-les, ja que poden crear-los confusions. Les expressions més adequades han de ser directes, parlant a poc a poc, i reals, alguns exemples podrien ser: "era molt vellet i per això s'ha mort", "estava molt malalt i se li ha parat el cor", "s'ha fet molt, molt mal i no ho ha pogut suportar". Però sobretot els hem de tranquil·litzar perquè els preocupa que els supervivents també morin i per tant, explicar-los que normalment ens acostumem a morir quan ja som molt grans i molt malalts, ja que si no el més habitual és que agafin angoixa pensant que ells també es poden morir.

- Evidentment no cal dir les circumstàncies de la mort, però si explicar què vol dir que una persona ha mort, que no torna, què és una malaltia, etc. En definitiva, adaptar les respostes a les seves preguntes. En el cas que ens preguntin algun dubte i no sabem què contestar el millor és dir que en aquell moment no sabem què contestar i que se'n parlarà més endavant.

- L'espai: tenir cura del lloc on es donarà la notícia, intentar que sigui un espai conegut i segur per a l'infant, procurant que hi hagi silenci, amb la finalitat de crear un clima de confiança i un context de comunicació.

- Com a mestres, és important identificar i analitzar les seves emocions i sentiments a través del tipus de joc que desenvolupen, i si s'allunyen o no dels companys de classe.

4. Una vegada s'ha parlat del tema i s'ha deixat tot el temps suficient perquè poguessin expressar-se, preguntar i verbalitzar tots els seus dubtes i inquietuds, seria el moment d'aplicar una tècnica projectiva (significa que projectes el que estàs sentint, el què vols dir, el què vols expressar) a través d'una carta o un dibuix/pintura.

- És comú i habitual que facin molts gargots i guixades (ha de ser lliure).

- Deixem forces papers a l'abast per si volen fer més d'un dibuix.

- Un altre material que podem prestar és la plastilina i el fang per tal que modelin, aixafin, construeixin i creïn.

5. Per tal que els infants puguin entendre sense complicacions el què ha succeït, un recurs molt ric és explicar un conte, ja que proporciona un llenguatge simbòlic que pot ajudar. Els contes presenten un conjunt d'aspectes molt importants: els colors, els dibuixos, un llenguatge molt ben triat i adequat. Actualment, hi ha cada cop més contes que tracten aquests temes, ja que els seus autors estan molt ben assessorats, per exemple:

El meu avi i jo	Parera (2015)
Més enllà del gran riu	Beuscher (2004)
La Júlia té un estel	José (2006)
T'estimaré sempre, petitó	Gliori (2013)

El buit	Llenas (2016)
L'Edu, el petit llop	Solotareff, G (2010)

Taula 6: *Contes de la mort*. Elaboració pròpia.

Cal recordar, que si s'explica un conte d'aquestes característiques, s'ha de fer amb molta cura i acompanyant-los molt. Això significa que l'endemà s'ha de preguntar als i les alumnes: "esteu bé?", "hi heu pensat amb el que vam parlar ahir?", "algú té alguna pregunta?", etc. El més idoni seria portar-ho a terme amb grups petits, disposar del temps necessari i amb molta paciència.

6. Si la persona que ha mort és un/a alumne/a o mestre/a de l'escola, després d'haver seguit tots els passos anteriors, el pròxim punt seria el desenvolupament d'un acte de comiat, ja que aporta diversos beneficis com alliberar emocions, estimular a fer un treball de dol i et permeten acomiadar-te del difunt. A continuació en presento dos exemples:

- Fer un acte tota l'escola, llegir un poema i/o fer un dibuix en format mural. Enlairar globus. Donar dibuixos i cartes que els infants han fet a la família afectada.
- Fer una cerimònia de caràcter més espiritual, és a dir, una opció seria la creació d'una el·lipsi a terra amb espelmes.

Aquests són en definitiva, els passos més importants a seguir quan a un infant se li mor una persona estimada, aleshores, només em queda destacar que és fonamental respectar les creences religioses de cada família, ja que tu com a professional de l'educació, no pots imposar el teu pensament ni la teva ideologia, tot i tenir la consciència que el més important, és dir la veritat sempre que sigui possible.

Seguidament, exposo els passos més essencials a portar a terme de forma preventiva:

1. Conèixer la realitat de cada família, com ja he comentat anteriorment, pot resultar un bon recurs per si mai es produeix una mort a l'escola o bé a un infant pateix la pèrdua d'un ésser estimat i proper. A més, s'anirà introduint el concepte de mort i dol evitant doncs, que aquest tema esdevingui una por o un temor, en definitiva, un tabú.

2. Explicar contes (els exemples que he esmentat anteriorment serien vàlids) encara que no s'hagi produït la pèrdua de ningú, ja que d'aquesta forma no costarà tant de tractar si mai succeïx perquè els infants ja n'hauran sentit parlar.

3. Parlar-ne a la classe, en el dia a dia, no cal que sigui una activitat programada, ja que pot sortir de forma espontània aprofitant la notícia d'alguna que ha sortit a la televisió, o de la mort d'alguna persona coneguda. Entrelligar-ho amb educació emocional: parlant de cada emoció, en quin moment pot aparèixer un tipus o una altra i exemplificar-ho amb la pèrdua d'una persona. Tenir present la idea d'introduir als infants que qualsevol persona es pot morir en qualsevol moment, perquè els hi genera una sensació d'inseguretat molt forta.

4. Per conèixer com els i les alumnes entenen el concepte de mort, una altra opció seria la proposta de fer un dibuix de la mort o bé un dibuix de què els hi fa por. D'aquesta forma, es podria identificar i analitzar en primer lloc, com entenen i perceben la mort i en segon lloc, si això els fa por o els espanta.

5. Tot i que moltes famílies poden tenir discrepàncies, una altra opció seria visitar el cementiri, ja que hem de tenir present que els infants només volen respostes veritables quan es produeix una pèrdua, anar-hi i conèixer l'espai pot resultar beneficiós per a l'infant.

6. Quant a les mestres, seria oportú realitzar adaptacions curriculars (PEC) o bé a la programació d'aula, independentment de si s'ha produït la pèrdua o no. D'aquesta manera, seria més senzill elaborar el dol si un infant pateix una pèrdua d'una persona estimada, ja que tindrien recursos a l'abast.

7. També referent a les mestres, assistir a xerrades sobre pedagogia de la mort o cursos de formació, no només pel personal docent sinó també les famílies. A partir d'aquí, es podria crear un bloc que contingués recursos (articles, bibliografia, etc.) en relació a aquest tema i fos obert a tota la comunitat educativa.

8. Proposar un projecte d'art vinculat amb el tabú amb la finalitat que els i les alumnes exposin els seus pensaments i idees referent a la mort i el dol a través de creacions artístiques com una pintura o un dibuix.

Per últim, comparteixo alguns recursos penjats a la xarxa els quals poden ser útils per afrontar el tractament de la mort i el dol dins l'aula, tant de forma preventiva com pal·liativa.

Amonarriz, Caballín i et al. Des de <https://psicologosemergenciasbaleares.files.wordpress.com/2015/10/dueloenmiaula.pdf>

Díaz, P. (2016). *Hablemos de duelo*. Des de <http://www.fundacionmlc.org/uploads/media/default/0001/01/guia-duelo-infantil-fmlc.pdf>

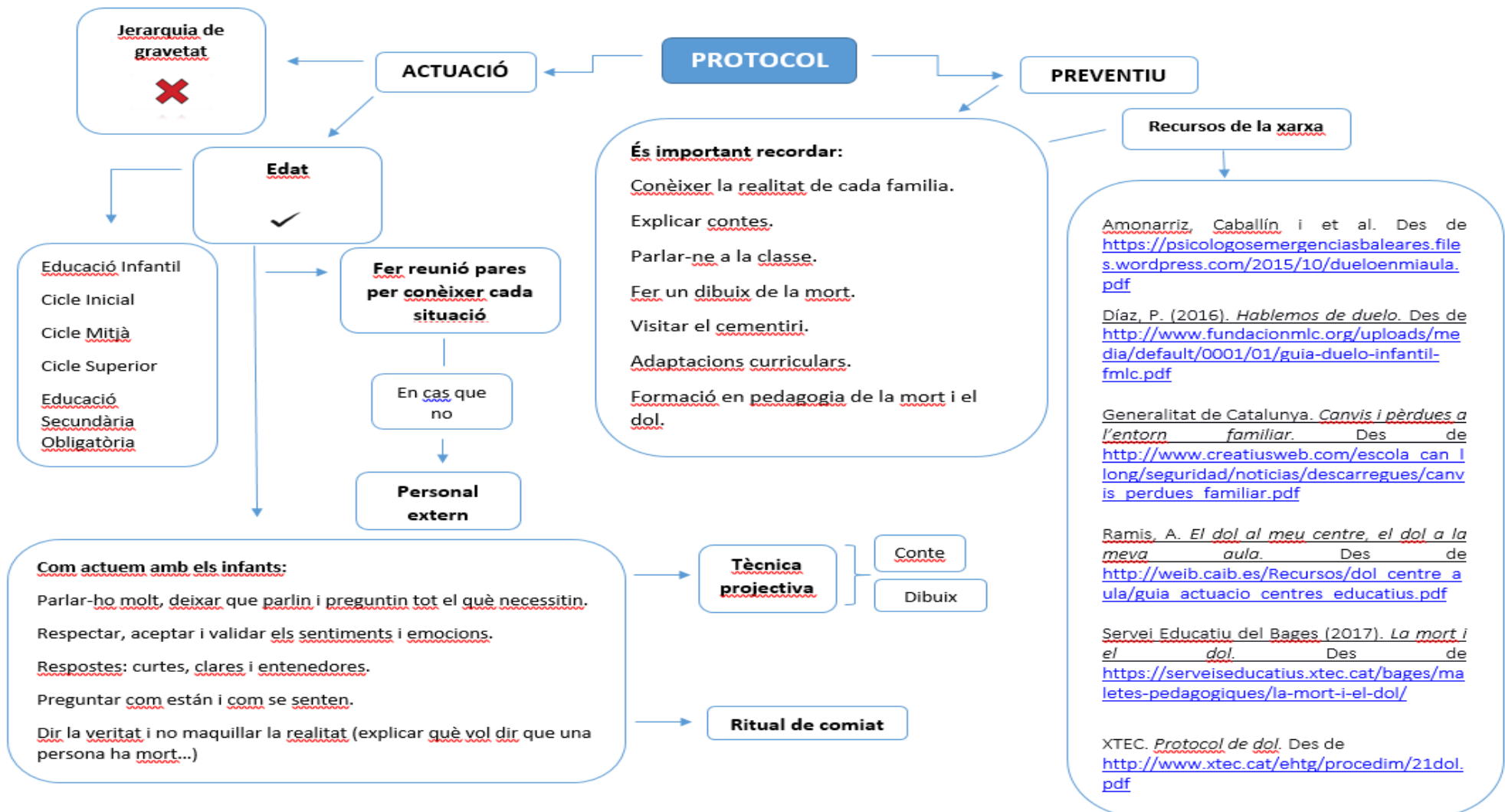
Generalitat de Catalunya. *Canvis i pèrdues a l'entorn familiar*. Des de http://www.creatiusweb.com/escola_can_llong/seguridad/noticias/descarregues/canvis_perdues_familiar.pdf

Ramis, A. *El dol al meu centre, el dol a la meua aula*. Des de http://weib.caib.es/Recursos/dol_centre_aula/guia_actuacio_centres_educatius.pdf

Servei Educatiu del Bages (2017). *La mort i el dol*. Des de <https://serveiseducatius.xtec.cat/bages/maletes-pedagogiques/la-mort-i-el-dol/>

XTEC. *Protocol de dol*. Des de <http://www.xtec.cat/ehg/procedim/21dol.pdf>

Tot seguit, exposo un esquema on sintetizo l'informació més rellevant del protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola.

6. Conclusions

A continuació, exposo les conclusions les quals estan dividides en diferents parts. Primerament, trobem la resposta a la pregunta de recerca. Segonament, es desenvolupa el grau d'assoliment dels objectius, on s'explica si s'han assolit de forma parcial o total. Seguidament, presento les limitacions que han anat sorgint al llarg de la recerca i per últim relato les perspectives de futur que n'extrec un cop finalitzat el treball.

6.1 Resposta a la pregunta de recerca

La pregunta de recerca formulada a l'inici de la investigació, concretament, "com els i les professionals de l'educació, principalment els i les mestres, aborden el tema de la mort i el dol en el segon cicle d'Educació Infantil? Quins aspectes cal tenir en compte en l'elaboració d'un protocol d'actuació?" m'ha permès arribar a les següents conclusions, les quals exposo a continuació: en relació a la primera part de la pregunta, és a dir, "com els i les professionals de l'educació, principalment els i les mestres, aborden el tema de la mort i el dol en el segon cicle d'Educació Infantil?" puc corroborar que de forma general no tenen les eines i els coneixements suficients per abordar el tema de la mort i el dol amb els i les alumnes. En primer lloc, he pogut evidenciar a través dels referents teòrics i de les tècniques de recollida de dades, que la mort és un tabú que forma part de la societat en general. Els infants neixen sense témer la mort, però malauradament, és el món dels adults els que van introduint aquesta idea de por en relació a aquest concepte. Aleshores, des de l'escola pràcticament no es fa cap tipus de tractament referent a la mort i el dol, i encara menys, al segon cicle d'Educació Infantil, on es te la falsa creença que els infants patiran, ja que resulta ser molt delicat.

En segon lloc, puc afirmar que l'escola és el principal agent per canviar-ho, ja que és l'espai on s'educa, s'ensenya i es forma als nens i nenes per a la vida adulta. Però és obvi que com a mestres cal tenir els recursos bàsics i necessaris per afrontar-ho, ja que és un tema delicat d'abordar i hi ha moltes creences religioses implicades, les quals

poden influir en el tractament. En tercer lloc, durant tota la recerca he pogut comprovar que hi ha molts recursos suficients per treballar la mort i el dol dins l'aula, des de referents teòrics fins a protocols penjats a la xarxa. A més, en cas de mort a l'escola el personal extern com l'EAP o els psicòlegs del SEM, sempre intervenen. Però tot i aquesta evidència, les mestres no saben com afrontar-ho perquè els hi fa por la mort com a tal i també la reacció que puguin desenvolupar els pares i mares. Aleshores, desconeixen si el correcte és treballar-ho amb els infants o amagar-los la informació. No obstant això, ha quedat reflectit al llarg del TFG que des que els infants tenen aproximadament tres anys ja perceben la mort i que quan succeeix aquest fet, com a mestres no podem apartar-los de què està passant. Els infants demanen respostes que siguin veritables i els permetin fer una construcció sòlida en relació a la mort i el dol.

Referent a la segona part de la pregunta de recerca, concretament: "quins aspectes cal tenir en compte en l'elaboració d'un protocol d'actuació". Primerament, considero que és complicat realitzar l'elaboració d'un protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola, el qual sigui vàlid per qualsevol tipus de comunitat educativa. Hem de partir de la idea que cada centre té les seves ideologies i les seves creences i que com a mestres cal que les respectem totes. En el meu cas, la línia que he seguit per a l'elaboració ha estat sense vincular-hi cap tipus de religió, aleshores podria definir-ho com un protocol de caràcter laic. No obstant això, en tot moment he estat i sóc molt conscient que cada família pot tenir un pensament diferent en relació al tractament de la mort i per sobre de tot, s'ha de respectar.

Segonament, opino que encara que el protocol sigui d'actuació, hem de recordar que s'ha de treballar la mort de forma preventiva, tal com han afirmat molts referents teòrics, ja que beneficia als infants per afrontar-ho i superar-ho en la vida adulta. Aleshores, la creació d'un conjunt d'ítems preventius han estat necessaris de ser introduïts al final del disseny del protocol. També, la recerca exhaustiva de protocols i recursos a la xarxa i les tècniques de recollida de dades, m'han permès identificar que hi ha molta informació per al tractament de la mort i el dol dins l'aula i que si no se'n fa més ús, és degut a la por que els adults ens fa. Però tot i que després de la mort no sabem què hi ha, i cada persona pot tenir una opinió diferent, no significa que no se'n pugui fer el corresponent tractament si un infant pateix la pèrdua d'una persona estimada. En definitiva, considero que finalment he pogut respondre a la pregunta de recerca plantejada inicialment i la

qual de forma general m'ha permès arribar a la conclusió que la mort i el dol hauria de contemplar-se en el PEC i la programació d'aula, fent per tant, les corresponents adaptacions curriculars.

6.2 Grau d'assoliment dels objectius

A continuació, exposo en quin grau s'han assolit els objectius marcats a l'inici de la recerca. Pel que fa al primer objectiu, "conèixer i aprofundir si el personal docent disposa d'eines i materials específics per abordar la mort i el dol a l'escola", considero que s'ha assolit totalment. Les tècniques de recollida de dades, principalment el grup de discussió amb les mestres de l'escola i l'anàlisi de documents (PEC i Pàgina Web) m'han permès analitzar si compten amb recursos i eines per abordar-ho, i en aquest cas, s'evidencia que no disposen de recursos per realitzar un tractament adequat de la mort i el dol a l'escola, concretament al segon cicle d'Educació Infantil.

En relació al segon objectiu proposat, "descriure i analitzar si els i les mestres i els professionals de l'educació reconeixen la importància que comporta el tractament de la mort i el dol", afirmo que també s'ha assolit totalment, ja que a través de les tècniques de recollida de dades, principalment del grup de discussió, he pogut identificar que totes les mestres creuen que la mort i el dol és un tema que s'ha d'abordar des de l'escola i per tant, se li ha de donar la importància que això mereix. Tot i això, no tenen formació en pedagogia de la mort i el dol i aquest fet dificulta poder desenvolupar un tractament idoni, tant de forma preventiva com pal·liativa.

Per últim, referent al tercer objectiu, "elaborar un protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola", també puc afirmar que s'ha assolit totalment, ja que a través de la fonamentació teòrica i les tècniques de recollida de dades, principalment les entrevistes a la psicòloga i a la mestra, he pogut portar a terme la realització del protocol, desenvolupant per tant, unes orientacions per a les mestres en cas de mort i dol a l'escola.

6.3 Limitacions

Tot i que de forma general, el procés d'elaboració del treball ha estat desenvolupat seguint els passos establerts i sense gaires complicacions, és evident que al llarg de la recerca han anat apareixent limitacions les quals m'han fet aprendre i saber solucionar els problemes en diverses ocasions. Així doncs, el primer entrebanc amb el qual vaig trobar-me és en el moment de portar a terme el grup de discussió, on vaig percebre que alguna de les mestres tenien molta por i temor a l'hora de parlar de la mort i el dol. Aleshores, em va dificultar el procés i desenvolupament perquè en algunes ocasions, no contestaven el què jo pretenia a través de les preguntes que els havia formulat, o simplement no s'estenien en les respostes.

La segona limitació, també vinculada amb la realització del grup de discussió, com bé se sap, estava format per sis mestres i tothom volia aportar la seva opinió quan els formulava les diferents preguntes. Aleshores, com que mai n'havia portat cap a terme, ja que era el primer que feia, em va costar establir una estructura i un ordre, és a dir, donant el torn de paraula a cada mestra quan tocava. Per tant, l'enregistrament es va allargar i la transcripció va resultar molt feixuga, ja que havia de prestar molta atenció en escoltar quin era la mestra que parlava en cada moment i va ser un procés força dificultós.

El tercer entrebanc que ha aparegut al llarg del treball, és la influència del meu pensament i creença en relació a la religió. És a dir, a l'hora de fer l'anàlisi de dades, concretament pel que fa a el punt d'aspectes religiosos i espirituals en l'acompanyament al dol, he pogut comprovar com limitava l'anàlisi en referència al qual jo opino respecte a les ideologies, i per tant, no exposava una opinió neutre/objectiva. Com ja vaig comentar, els pensaments de cada família s'han de respectar i no puc influir en les seves opinions partint de les meves creences. Tot i això, vaig adonar-me d'aquest fet i em va permetre rectificar el redactat amb la finalitat de no ofendre a ningú, és a dir, ni les famílies que són creients o les que tenen un pensament de caràcter més laic.

La quarta complicació fa referència als inicis del treball, tal com vaig exposar en la justificació de la tria del tema, on vaig explicar que a part d'escala acadèmica també sentia un motiu de pes més personal per a la realització d'aquesta recerca. Ja que sempre m'havia fet por parlar o imaginar-me la mort de les persones properes i

estimades, i per tant, seria una bona eina per tractar-ho. Aleshores, durant l'elaboració del marc teòric m'angoixava quan llegia diferents lectures, principalment, les que eren de casos reals i exemples d'escoles on havien viscut la mort d'alumnes que en formaven part. Tot i això, a mesura que el treball va anar avançant, la por va anar desapareixent, ja que estava més avesada al tema i no em resultava cap problema llegir llibres ni articles de la mort i el dol, aconseguint doncs, que deixés de ser un tabú.

Així doncs, tot i aquestes petites limitacions que han anat sorgint al llarg de la recerca, considero que cap d'elles m'han impedit que no es pogués desenvolupar satisfactòriament la investigació.

6.4 Perspectives de futur

La recerca que he portat a terme parteix de la base que la mort i el dol són un tema tabú i que a les escoles no se'n fa el seu respectiu tractament, per tant, és una necessitat real. L'objectiu principal del TFG era elaborar un protocol d'actuació en cas de mort i dol als centres educatius, per tal de disposar d'un recurs per si mai succeeix. Tot i que la proposta de millora no s'ha pogut aplicar a l'Escola Lluçanès, a causa de la manca de temps, la perspectiva de futur podria anar vinculada amb l'aplicació d'aquesta, per tal d'avaluar-la i així poder analitzar quins són els punts forts i els punts febles, amb la finalitat de millorar el disseny del protocol d'actuació. Tanmateix, considero que es podria realitzar la part que fa referència a la preventiva, ja que en el cas de la part d'actuació és molt incert perquè no se sap quan un infant pot viure la mort d'una persona propera i estimada.

7. Bibliografia i webgrafia

Amonarriz, Caballín i et al. Consultat 23 gener, 2018, des de <https://psicologosemergenciasbaleares.files.wordpress.com/2015/10/dueloenmiaula.pdf>

Beuscher, A. (2004). *Més enllà del gran riu* (1a ed.). Barcelona: Editorial Joventut.

Bisquerra, R. (2012). *Metodología de la investigación educativa* (3ª ed.). Madrid: La Muralla.

Díaz, I. (2004). *I ara, on és?: Com ajudar els nens i els adolescents a entendre la mort*. (1a ed.). Barcelona: Oxigen Viena.

Díaz, P. (2016). *Hablemos de duelo*. Consultat 17 gener, 2018, des de <http://www.fundacionmlc.org/uploads/media/default/0001/01/guia-duelo-infantil-fmlc.pdf>

Esquerda, M. i Agustí, A. (2010). *El nen i la mort: Acompanyar els infants i els adolescents en la pèrdua d'una persona estimada*. (1a ed.). Lleida: Pagès editors.

Generalitat de Catalunya. *Canvis i pèrdues a l'entorn familiar*. Consultat 23 gener 2018, des de http://www.creatiusweb.com/escola_can_llong/seguridad/noticias/descarregues/canvis_perdues_familiar.pdf

Gliori, D. (2013). *T'estimaré sempre petitó*. (1a ed.). Barcelona: Planeta.

Gorosabel M. i León A. (2016). *La muerte en educación infantil: algunas líneas básicas de actuación para centros escolares*. Madrid: Elsevier España.

José, E. (2006). *La Júlia té un estel*. (1a ed.). Barcelona: La Galera.

Krueger, R. (1991). *El grup de discursió*. Guia pràctica para la investigació aplicada (1a ed.). Madrid: Pirámide.

Kroen, W. (2002). *Como ayudar a los niños a afrontar la pérdida de un ser querido*. (EDICIÓ?). Barcelona: Oniro.

Llenas, A. (2016). *El buit*. (1a ed.). Barcelona: Barbara Fiore.

Miret, À. (2016). *El centre educatiu de dol: Guia per afrontar la mort, el dol i les pèrdues en els centres educatius* (1a ed.). Barcelona: Tarannà.

Parera, N. (2015). *El meu avi i jo*. (1a ed.). Barcelona: Editorial Joventut.

Ramis, A. *El dol al meu centre, el dol a la meva aula*. Consultat 17 gener 2018, des de http://weib.caib.es/Recursos/dol_centre_aula/guia_actuacio_centres_educatius.pdf

Servei Educatiu del Bages (2017). *La mort i el dol*. Consultat 28 gener 2018, des de <https://serveiseducatius.xtec.cat/bages/maletes-pedagogiques/la-mort-i-el-dol/>

Solotareff, G. (2010). *L'Edu, el petit llop*. (1a ed.). Barcelona: Corimbo.

Stake, R. (1999). *Investigación con estudio de casos*. (2a ed.). Madrid: Ediciones Morata.

Torralba, F. (2008). *Planta cara a la mort*. (1a ed.). Badalona: Ara Llibres.

Worden, W. (2008). *El tratamiento del duelo: Asesoramiento psicológico y terapia* (4a ed.). Barcelona: Paidós.

XTEC. *Protocol de dol*. Consultat 17 gener 2018, des de <http://www.xtec.cat/ehgt/procedim/21dol.pdf>

8. Annex

Annex 1: preguntes entrevista psicòloga

1. Consideres que la mort és un tema tabú? Per què?
2. Opines que els infants perceben la mort?
3. Com abordaries el tractament de la mort, si un infant ha perdut una persona propera?
4. Ho organitzaries per nivells? És a dir, no és el mateix que amb un infant se li mori un pare o mare, que un company o companya de classe. De quina manera?
5. Com consideres que els contes poden ajudar a entendre la mort i el dol? En un moment de mort a l'escola, una opció correcta seria explicar-ne un? O consideres que hi ha altres recursos?
6. Opines que el millor és parlar-ho quan succeix, o una opció és utilitzar-ho de forma preventiva per si mai passa, estar preparats? Com?
7. Com relaciones la mort amb la religió?

Annex 2: preguntes entrevista mestra

1. Podries explicar què és el que va passar?
2. Vau comptar amb professionals externs per abordar la pèrdua?
3. Com ho van viure les mestres?
4. Com ho van viure les famílies?
5. Com es va viure a nivell d'escola? És a dir, els i les alumnes.

Annex 3: preguntes del grup de discussió

1. Com a mestres d'Infantil, us heu trobat mai en la situació que un infant se li hagi mort alguna persona estimada? En podrieu dir algun exemple?
2. En cas que sí, heu tingut les eines suficients per abordar el tema? O us ha resultat complicat? Per què?
3. Vau portar a terme algun tipus d'activitat pensada per fer individualment per a l'alumne? O grupal? O no vau fer-ne cap?
4. Quan un infant ha demanat preguntes com *per què es moren les persones? Per què s'ha mort aquella mosca?* Com ho heu contestat?
5. Alguna vegada heu explicat algun conte relacionat amb la mort, i a partir d'aquí, s'ha generat algun tipus de debat entre els alumnes? Com l'heu viscut?

